

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Педагогічний факультет

(повна назва факультету)

кафедра теорії та методики дошкільної та початкової освіти

(повна назва кафедри)

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ
КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконав: студент(ка) 262 М групи
Спеціальності 013 Початкова освіта
(шифр, назва)

Освітньо-професійної (наукової)
програми «Початкова освіта»
(назва)

Репенко Анна Андріївна
(ПІБ)

Керівник к.філолог.н., доц. Сидоренко Н.І.
(наук.ступінь, вчене звання ПІБ)

Рецензент к.пед.н. ст. викл Вінник Т.О.
(наук.ступінь, вчене звання ПІБ)

Херсон – 2020
ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади морального виховання молодших школярів у процесі краєзнавчої діяльності	
1.1. Історико-логічний аспект проблеми дослідження.....	8
1.2. Формування моральних якостей молодших школярів як об'єктивна потреба сучасного суспільства.....	16
1.3. Краєзнавство в освітньому процесі початкової школи.....	21
РОЗДІЛ 2. Педагогічні умови формування моральних якостей молодших школярів у процесі краєзнавчої діяльності	
2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування моральних якостей молодших школярів у процесі краєзнавчої роботи	26
2.2. Діагностика сформованості моральних якостей молодших школярів.....	29
2.3. Формувальний експеримент з теми дослідження.....	38
2.4. Аналіз результатів експериментальної роботи.....	56
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62
ДОДАТКИ	66
Додаток А. Дитячі «життєві проекти».....	66
Додаток Б. Перелік об'єктів для проведення природничих екскурсій.....	67
Додаток В. Паспорт проекту «Герої серед нас».....	68
Додаток Г. Тренінг «Формування моральних якостей особистості».....	69
Додаток Д. Кодекс академічної доброчесності.....	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах продовження розбудови незалежної української держави актуальності набуває побудування нового громадянського, правового, гуманного й демократичного суспільства, що орієнтуватиметься на найвищі національні й загальнолюдські цінності. Відтак головним завданням сучасної освіти у XXI столітті є виховання гуманної особистості, що здатна взаємодіяти з оточуючим середовищем на основі взаєморозуміння та співробітництва.

Сучасна соціально-політична ситуація в Україні підвищує вимоги до виховання особистості та формування у неї системи ціннісних орієнтацій і духовно-моральних рис. Головними якостями такої особистості має бути доброта, щедрість, дружелюбність, щирість, відповідальність та почуття власної гідності. У відповідності з цим, зростає роль морального виховання у сучасній системі освіти. Традиційно виховання в Україні спрямовується передусім на формування моральних якостей молодих поколінь.

Як зазначають дослідники, сензитивним періодом з точки зору формування моральних якостей особистості є молодший шкільний вік, адже на даному віковому етапі закладаються основні засади моральної вихованості особистості, які спрямовуватимуть її подальший розвиток та формування. Відповідно до висновків дослідників (Л. Виготський, І. Бех, Л. Лохвицька, О. Кононко та ін.), вже на початку молодшого шкільного віку людина виявляє здатність усвідомлювати себе та своє місце, яке вона займає у суспільному житті, в неї з'являється прагнення мати поведінку відповідно до моральних норм не тільки тому, що цього вимагають батьки, вчителі та інші дорослі, а й тому, що це природно і приємно для себе та інших (внутрішні моральні інстанції).

Загальні тенденції морального виховання учнів початкової школи відображені в Законах України «Про освіту» (2017 р.), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), Національній програмі виховання «Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх шкіл України» (2014 р.)

та інших нормативних-правових документах, які визначили провідні напрями морально-духовного удосконалення особистості.

Сьогодні проблема морального виховання підрастаючого покоління становить важливу складову змісту роботи загальноосвітніх навчальних закладів першого ступеня. В умовах інформатизації суспільства стає необхідним пошук ефективних методів, прийомів, форм та засобів формування моральних якостей молодших школярів в процесі навчання, пріоритетним завданням при цьому є підвищення рівня моральної вихованості дитини. Зазначені аспекти вимагають аналізу наявної наукової бази щодо проблем морального виховання та визначення на її основі найбільш ефективних педагогічних умов вдосконалення процесу формування моральних якостей особистості в освітньому процесі.

Отже, актуальність зазначеної проблеми зумовлена процесом відродження української нації, зростаючою потребою виховання підрастаючого покоління на засадах гуманності, честі та ідеалах справедливості. Саме тому, без формування моральних якостей, якими повинен володіти кожен член суспільства, неможливе становлення справжнього громадянина.

Упродовж тривалого часу українські землі знаходилися у різних цивілізаційних системах, тож сучасні регіони України мають значні відмінності. Вони не лише економічні, але й соціально-культурні. Виховання школярів має враховувати існуючі регіональні відмінності, зберігаючи при цьому єдність образів Малої й Великої Батьківщини, загальнодержавні цінності та ідеї. Використання засобів краєзнавчої роботи у формуванні моральних якостей молодшого школяра є шляхом до подолання зазначених труднощів. Наочність, емоційність, неформальність, демократичність та комунікативність шкільного краєзнавства повною мірою забезпечує зв'язок процесу навчання та виховання учнів з особливостями народної культури, сприяє консолідації учнівської молоді, формуванню у підрастаючого покоління патріотичних почуттів і переконання про єдність українських земель.

Аналіз теоретичних основ досліджуваної проблематики засвідчив, що процес формування моральних якостей у людей віддавна перебуває у центрі уваги педагогів, філософів, психологів: Аристотеля, Платона, Протагора, Сократа, Г. Сковороди, М. Бердяєва, О. Духновича, К. Ушинського тощо. Фундаментальні проблеми морального розвитку особистості розроблялися такими вченими, як Л. Виготський, Г. Костюк, Л. Кольберг, І. Кон, Я. Корчак, А. Макаренко, Ж. Піаже, Ж. Руссо, В. Сухомлинський, С. Якобсон, Дж. Дьюї та ін. Теоретичні й прикладні проблеми моральної свідомості досліджували такі науковці, як Л. Божович, С. Максименко, М. Боришевський, О. Вишневський, М. Дригус, О. Кононко та ін. Завдяки їх дослідженням окреслено шляхи морального розвитку особистості та особливості різних аспектів зазначеного процесу.

Процес формування моральних рис школярів проаналізовано у працях І. Беха, В. Акімова, В. Гуріна, С. Максименка, О. Киричука, Г. Костюка, В. Котирла, Б. Кобзара, М. Красовицького, Ю. Приходька, Ю. Руденка, О. Роговець. Зокрема, І. Бех зауважив, що вихованість учнів детермінує сформованість моральних якостей і переконань.

Краєзнавча робота як складова освітнього процесу школи висвітлена у працях Я.Коменського, С.Шацького, П.Блонського, А.Макаренка, В.Сухомлинського, М.Костриці, В.Обозного, М.Стельмаховича, В.Струманського та ін.

Однак у педагогічній науці залишаються недостатньо розробленими теоретичні й прикладні аспекти використання у моральному вихованні учнів початкової школи засобів з краєзнавчої роботи, незважаючи на ту обставину, що актуальність даної наукової проблематики засвідчена державними документами і практикою сучасної школи. Таким чином, об'єктивна значущість проблеми та її недостатня розробленість у педагогічній теорії зумовили обрання теми «Формування моральних якостей молодших школярів у процесі краєзнавчої діяльності».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування моральних якостей учнів у процесі краєзнавчої роботи.

Гіпотеза полягає у припущенні, що ефективному розвитку креативності молодших школярів сприятимуть такі педагогічні умови:

- урахування психологічних особливостей молодшого шкільного віку;
- формування в освітньому процесі навичок моральної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших людей;
- використання в освітньому процесі початкової школи завдань дискусійного характеру, що дають змогу обґрунтувати різні точки зору та підводять учнів до усвідомлення моральних понять та необхідності знаходження варіантів компромісів у конфліктних ситуаціях;
- впровадження в освітній процес початкової школи цілеспрямованої краєзнавчої роботи.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- з'ясувати стан проблеми морального виховання молодших школярів у педагогічній теорії та практиці;

- виявити ефективність виховного потенціалу краєзнавчої роботи у формуванні моральних якостей молодших школярів;

- визначити критерії та рівні сформованості моральних якостей молодших школярів;

- теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування моральних якостей учнів у процесі краєзнавчої роботи.

Об'єкт дослідження – формування моральних якостей молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування моральних якостей учнів у процесі краєзнавчої роботи.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання визначених завдань у роботі використовувався комплекс **методів дослідження**, які доповнюють один одного: *теоретичні* – вивчення та аналіз психолого-педагогічної й методичної

літератури з проблеми; аналіз нормативної, шкільної документації; вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду з метою з'ясування стану дослідженості проблеми в педагогічній теорії і освітянській практиці; *емпіричні* – анкетування, опитування, інтерв'ювання, бесіди, педагогічне спостереження, аналіз продуктів творчої діяльності учнів початкової школи; *статистичні* – кількісний і якісний аналіз експериментальних даних із застосуванням засобів математичної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів. У дослідженні обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови формування в учнів якостей моралі у процесі краєзнавчої роботи; уточнено зміст основних понять, конкретизовано критерії, показники визначення рівнів сформованості моральних якостей молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані вчителями, вихователями, батьками як у навчально-виховному процесі початкової школи, так і в позанавчальний час, а також у процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та методики дошкільної та початкової освіти. За матеріалами дослідження підготовлено статтю у збірці наукових статей студентів педагогічного факультету «Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти».

Структура та обсяг дипломної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

1.1. Історико-логічний аспект проблеми дослідження

Моральне виховання, як засвідчує аналіз джерельної бази, завжди було одним із найважливіших завдань освітніх систем у всі часи і у всіх народів. На його здійснення спрямовували свої зусилля і народна мудрість, і різні галузі науки, насамперед психологія та педагогіка [3].

До окремих аспектів цієї проблеми зверталися такі античні мислителі, як Сократ, Платон, Арістотель, Демокрит, провідні філософи (М. Бердяєв, В. Гегель, А. Гельвецій, І. Кант тощо), корифеї історико-педагогічної думки (І. Герbart, Б. Грінченко, О. Духнович, Д. Дьюї, Я. Каменський, А. Луначарський, Д. Локк, А. Макаренко, М. Новіков, І. Огієнко, М. Пирогов, А. Радищев, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський тощо).

Психологічний аспект морального виховання розглядався І. Бехом, Л. Виготським, О. Запорожцем, Г. Костюк, О. Леонтьєвим, М. Скрипченко, С. Рубінштейном, Д. Ельконіним та ін.

В історії вітчизняної педагогічної думки одним із перших спробу теоретично обґрунтувати специфіку морального виховання, його завдання і цілі зробив відомий педагог і філософ Г. Сковорода. Сутність морального виховання він вбачав у розвитку і зміцненні добродетності. На його думку, цінувати людину треба не за її матеріальне багатство, чин, посаду, зовнішній вигляд, становище «в світі», а за її внутрішню красу, за її розум і моральні якості Г.Сковорода стверджував: «Сердце и нравы человеческие, кто он таков, свидетельствовать должны, а не внешние качества. Дерево от плодов познается» [38, с.105]. Метою виховання він вважав не тільки вміння віднайти істину, пізнавати явища природи, а й опанування таких шляхетних почуттів, як любов, дружба, вдячність та відповідної поведінки – готовності до самопожертви і

самообмежень заради оточуючих [37].

Природними для людини Г. Сковорода вважав такі моральні якості, як скромність, справедливість, гідність, працьовитість, людяність, великодушність, а жорстокість, неробство, егоїзм, кар'єризм, ідолопоклонство - антиприродними, сформованими внаслідок неправильного виховання. Однією з умов одержання позитивних результатів виховного процесу, на думку Г.Сковороди, є правильність вибору методів виховання. Особливу увагу педагог приділяв власному позитивному прикладу батьків, учителів, оточуючих [38].

Виховання справжньої моральності дітей, заснованої на загальнолюдських і національних традиціях, глибоке усвідомлення національної належності до своєї родини, роду, етносу, гордості за духовні надбання українського народу – важливі педагогічні ідеї О. Духновича. І сьогодні думки відомого педагога щодо морального виховання є актуальними і важливими. Так, він стверджував, що завдяки моральному самовдосконаленню людина спроможна перебороти негативні соціальні впливи. Обстоюючи принцип виховуючого навчання, народний будитель наголошував на вихованні в дитини почуття власної гідності, гуманізму, працелюбності, дисциплінованості, порядності, чесності, чуйності, милосердя, правдивості, щедрості, поваги до старших, співпереживання до них. За переконаннями педагога, навчання і виховання в школі і вдома має бути високоморальним. Основними засобами, які є найефективнішими у вихованні особистості, вважав рідну мову, фольклор, звичаї народу, художні тексти, культуру та працю, гідні для наслідування приклади дорослих, доцільно підібрані заохочення та покарання [15, с.47-48].

Найбільш вагомий внесок у розробку питань морального виховання зробив видатний український педагог К. Ушинський. Значною мірою зумовлено це тим, що в багатьох працях він гостро виступав проти позбавлення школи її виховних функцій і виховних завдань. Засуджуючи практику російського міністерства народної освіти, яке постійно запозичало педагогічні новації в Німеччині, педагог викривав хибність прагнень німецької педагогіки обмежити

діяльність школи тільки сферою навчання. Критикуючи систему роботи французьких ліцеїв, учений мав водночас на увазі ті закриті вітчизняні навчальні заклади (на зразок Гатчинського сирітського інституту або кадетських корпусів), для яких так само, як і для французьких шкіл, були «дорожче за все блиск, зовнішній порядок і поліровка». З'ясовуючи цінність процесу виховання, К.Ушинський зазначав: «Хто хоче виховувати дитину, той повинен мати по можливості чітке поняття про зародження і розвиток любові, ненависті, гніву, страху та ін., про те, чим вони збуджуються, подавляються, укорінюються або послаблюються» [45, с.468].

Основою формування моральних вчинків у дітей К. Ушинський визнавав народність, релігійність, науковість, розумову і фізичну працю [44, с.52]. Особливу роль учений відводив праці, передусім тій цінності, яку вона створює. Матеріальні плоди праці становлять людський здобуток; проте тільки внутрішня, духовна, животворна сила праці є джерелом людської гідності, а разом з тим і моральності, і щастя. Цей цілющий вплив особиста праця має тільки на того, хто працює. І хоча матеріальні плоди можна відібрати, успадкувати або купити, проте внутрішню, духовну, животворну силу праці не можна ані відібрати, ані успадкувати, ані купити. Відсутність саме цієї незримої цінності, створюваної працею, позбавляє моральності й щастя багато тисяч людей [53, с. 107]. Ось чому кожна вдумлива спроба наукового аналізу та практичного вирішення проблем морального виховання, безперечно, заслуговує на увагу.

Упродовж наступних десятиліть ідеї К. Ушинського розвивали творці української педагогічної думки, що діяли в національній парадигмі духовності, пріоритетними складовими якої стали релігійно-християнські морально-етичні ідеали, народність, українська (рідна) мова, патріотизм, знання історії свого народу, повага до праці. До них, зокрема, належали Михайло Драгоманов, Христина Алчевська, Тимофій Лубенець, Софія Русова. Аналізуючи їх праці, варто зазначити, що співзвучними з педагогічними поглядами К. Ушинського були такі їх переконання: рідна мова є не тільки засобом, але й змістом

розвитку естетичного почуття, моральної та національної свідомості; моральний розвиток досягається не зазубрюванням сентенцій, а вмінням аналізувати факти близького життя; розуміння означає наочне і живе засвоєння думки.

До проблеми формування моральних якостей у свій час звертався і Г.Ващенко. Аналізуючи український характер у праці «Виховний ідеал» [8], педагог виділяє серед його позитивів багатство, красу й силу почувань, чемність, гостинність, високу моральність, мужність, благородство, високе почуття власної гідності, повагу до чужої гідності, сильну емоційність і ставить виплекані протягом віків такі загальнолюдські й національні цінності в основу виховання української молоді. Однак головним, на думку вченого, є моральний закон творення Добра й боротьби зі Злом, визнання Правди й побудова справедливого ладу, заснованого на плеканні любові і краси [9].

Цінним у контексті нашого дослідження є педагогічний доробок галицького педагога Я.Чепіги. Свої погляди на окреслену нами проблему вчений виклав у працях «Моральне внушення в справі виховання», «Страх і кара», «Самовиховання вчителя» та ін. Під моральним вихованням педагог розумів цілісний процес розвитку особистості, спрямований на формування свідомості, почуттів і поведінки дітей. Він наголошував, що тільки через досконале знання дитини можна розпочати процес виховання, і вихователі повинні завжди пам'ятати, що дитина накладає великі моральні обов'язки – зберегти її природу чистою, такою, якою вона з'явилася на світ Божий, не калічучи її волі [47,с.45].

Ідеями морального становлення особистості наскрізно пронизана педагогічна система А.Макаренка, головною метою якої було формування у вихованців соціальних цінностей (моральних) у взаємозв'язку з індивідуальними якостями особистості. З-поміж численних ідей А.Макаренка привертає увагу педагогічна доцільність формування колективістських взаємовідносин і розумне поєднання пошани та вимогливості до дітей з метою морального виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки [23].

На думку В.Сухомлинського, учень повинен бути не тільки школярем, а передусім людиною з благородними інтересами, запитами, прагненнями. Під процесом морального виховання педагог розумів процес передачі від покоління до покоління моральних цінностей людства. Основою даного напрямку виховання В.Сухомлинський вважав «виховання людяності» [42, с.345]. Учений підкреслював особливу роль початкової школи у вихованні таких якостей дитини, як ласкавість, чуйність, чутливість, радість від того, що зробив добро людям.

Отже, як зазначає О. Сухомлинська, методологічною основою формування такої інтегрованої якості особи як духовність, її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів, у В. Сухомлинського стали: системність, цілісність, врахування вікових особливостей школярів, що завершуються діяльнісним підходом, спрямованим на самовираження і творчість [41,с.19], що свідчить про втілення ідей видатних мислителів і педагогів попередніх епох у складних реаліях сучасної доби.

Нові тенденції і підходи до морального виховання учнів у 80-х роках ХХ ст. з'явилися у творчій практиці вчителів, об'єднаних ідеями «педагогіки співробітництва» (Ш.Амонашвілі, Є.Ільїн, В.Матвеев, М.Щетинін, В.Шаталов, І.Іванов та ін.). Все це зумовило поступову зміну пріоритетів ціннісних аспектів морального виховання: із соціально орієнтованих на особистісно орієнтовані, утвердження яких припадає на наступні десятиліття розвитку вітчизняної педагогічної теорії і практики [5].

Важливими для нашого дослідження є підходи Ш. Амонашвілі до морального формування особистості, які засвідчують специфічно національні і водночас широкі загальнолюдські погляди вченого на дану проблему. Підтвердженням цьому є використання ним педагогічних скарбів грузинського народу, які включають глибоку повагу до старших, шанування власних звичаїв і традицій, любов до своєї культури, дотримання моралі [1,с.76].

Виходячи з твердження, що справжнім творцем культури, життя народу є моральна особистість, виховання моральних якостей повинно стати провідним

напрямок освітнього процесу. Одне з чільних місць у сфері морального виховання належить вихованню любові та дбайливого ставлення до рідної землі – «малої батьківщини», її історії, поваги до народних традицій і звичаїв, фольклору, любові до природи. Нема в людини місця дорожчого, аніж те, де вона народилась, землі, де зросла. Але щоб по-справжньому любити свій рідний край, його слід добре знати, а отже – вивчати його історію, мову й культуру. Саме краєзнавча робота повинна посісти важливе місце в діяльності кожної школи з тим, щоб за допомогою краєзнавчих матеріалів сприяти вихованню у молоді патріотизму, національної свідомості та високих моральних якостей [6].

Особливо цінною для краєзнавчого навчання і виховання стала пропозиція Я. Коменського «кожного смертного досконало знати своє земне житло, а кожний народ – знати ціну собі і своїм сусідам, зрозумівши в результаті вивчення, якою частиною цілого є, де розташований, якими багатствами природними і духовними володіє» [18].

Передові ідеї К. Ушинського, Н. Вессель щодо використання місцевого матеріалу з метою навчання дітей продовжували П. Белоха, О. Герд, М. Овчинніков, Д. Семенов та ін. Зокрема С. Русова вважала, що виховання дітей шляхом вивчення ними духовних і матеріальних скарбів рідного краю є природним процесом, який відповідає ментальності українців. Вона наголошувала на важливості пошукового спрямування різних форм краєзнавчої роботи, у результаті якої обов'язково мають створюватись музейні експозиції із загальнопізнавальним культурологічним спрямуванням [33].

У цей період на важливість краєзнавства, зокрема шкільної краєзнавчої роботи вказують С. Рудницький, П. Тутковський, В. Геринович, М. Яворський та багато інших українських вчених і педагогів. В історичному контексті проблеми краєзнавчої освіти позначені думками великих мислителів і педагогів (Демокріта, Арістотеля, Я. Коменського, Г. Сковороди, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого), щодо необхідності гармонізації через освіту і навчання взаємопов'язаного розвитку людини і природи; внеском кількох генерацій

українського громадсько-педагогічного руху щодо: поєднання національної ідеї з освітою, поширення і впровадження її в життя (М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Пирогов, І. Срезневський, К. Ушинський, Т. Шевченко та ін.), українізації педагогічної думки і практики освіти (Х. Алчевська, Б. Грінченко, С. Васильченко, М. Корф, Т. Лубенець, С. Русова, С. Сірополко, Й. Федькович, І. Франко та ін.).

Великого значення надав краєзнавству В. Сухомлинський. У його працях, численних статтях є думки про педагогічні функції краєзнавчого матеріалу і дослідництва дітей. Він прагнув, щоб всі роки дитинства навколишній світ, природа постійно підживляли свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями і уявленнями, аби закони мислення діти усвідомлювали як струнку будову, архітектура якої окреслена найбільш струнким витвором – самою природою [40, с. 85].

Для нашої країни надзвичайно важливе значення мають педагогічні праці С. Русової, однією з провідних ідей було виховання дитини засобами рідної природи. У праці «Нова школа» нею переконливо доведено, що краєзнавство можна визнати за найпершу науку для малих дітей. Це джерело найзатребуваніших наукових знань, яке дисциплінує розум, привчає дитину до спостережень та послідовних висновків. Потрібно виховати у дитини почуття любові до рідного краю, і це дасть свої позитивні результати, коли виховання поставлене на національний ґрунт? «Ми можемо любити тільки те, що знаємо, – зазначала С. Русова, – і треба дати змогу дітям побачити хоча б найближчі місцевості, знати в них кожну річку, острів, озеро, тощо, знати рослинність, звірів власного краю, чим люди займаються та біля чого вони працюють» [34].

Початок ХХІ ст. ознаменував себе як «період модернізації» національної системи освіти у відповідності зі світовими тенденціями в освітній галузі. Реформування змісту навчання і виховання покладає нові вимоги на сучасного учителя, який повинен забезпечити реалізацію цілей і завдань, передбачених у Законі України «Про освіту», Концепції національного виховання та інших законодавчих актах. Серед цілей і пріоритетних завдань навчання і виховання

визначено: формування громадянина та патріота власної країни, виховання любові до рідної землі, народу, держави, родини. Забезпечити реалізацію зазначених завдань може шкільне краєзнавство, оскільки воно виконує незамінні функції у навчанні і вихованні школярів, має неоціненне значення для засвоєння учнями основ наук; розширює їх кругозір та поглиблює знання; сприяє розвитку в них творчих здібностей, допитливості; активно формує їх світогляд.

Останніми роками проводяться дослідження, що спрямовані на науковий супровід краєзнавчої роботи в початковій школі. Так, І. Соколова досліджувала ефективність краєзнавчо-туристської роботи в початкових класах та запропонувала підходи до методичного ознайомлення молодших школярів з природою. Методика туристсько-краєзнавчої роботи з молодшими школярами розглядається М. Рафалюк та Н. Андрощук. Дидактичні умови і методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках у початковій школі аналізується Н. Огієнко. Загальні засади використання краєзнавчого напрямку на уроках у початковій школі розглядали С. Кашуба, М. Матішак, Н. Рудницька. Т. Торчинська подає настанови вчителям-практикам щодо використання краєзнавчих матеріалів на уроках читання у початковій школі [43].

Поряд з навчальним, місцевий матеріал виконує виховну й розвивальну функцію, тобто він сприяє вихованню в учнів любові до рідного краю, гуманного та відповідального ставлення до природи і праці людей. Розвивальні функції місцевого краєзнавчого матеріалу полягають в стимулюванні й розвитку пізнавальних психічних процесів учнів, їхньої мови, спостережливості [7].

На те, що краєзнавство має значний виховний вплив, вказували М. Костриця та В. Обозний: «Вивчаючи рідний край та оволодіваючи пошуково-дослідницькими навичками, здійснюючи маленькі відкриття, краєзнавці ознайомлюються з досвідом складних взаємовідносин природи і суспільства. Це безперечно приводить до самопізнання і самовизначення, а в

кінцевому підсумку – до морального становлення особистості, її громадянської зрілості» [19, с. 3].

Систематична і цілеспрямована виховна робота у процесі краєзнавчої діяльності сприяє накопиченню учнями молодших класів позитивного досвіду поведінки, при цьому також створюються сприятливі умови для формування у дитини етичних якостей.

1.2. Формування моральних якостей молодших школярів як об'єктивна потреба сучасного суспільства

Поняття «мораль», «моральна вихованість», «моральні якості» є предметом дослідження різних наук: філософії, педагогіки, психології, соціології. Проте, серед науковців поки що немає єдиної думки щодо трактування структури моралі як суспільного явища.

Ми повністю згодні з визначенням С.Гончаренка, що «мораль – одна з форм суспільної свідомості, система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Мораль виконує також пізнавальну, оціночну, виховну функції. Складовими моралі є моральна діяльність (вчинки, поведінка людини); моральні відносини, моральна свідомість» [12, с. 216]. Н.Мойсеюк визначає мораль як форму суспільної свідомості, яка є зводом правил, норм, вимог, що регулюють відношення і взаємодію людей, їх поведінку [25].

Особливе значення у справі морального виховання має початкова школа. Така ситуація зумовлена специфічністю молодшого шкільного віку, позаяк він сприятливий до засвоєння моральних цінностей і знань, формування духовно орієнтованої поведінки, її мотивів. Моральному вихованню молодших школярів були присвячені праці О. Богданової, Л. Божович, В. Кузя, В. Петрової, Л. Пивовар тощо.

В наші дні проблему морального виховання особистості вчені висвітлюють різнопланово, зокрема, як: структуру моральної свідомості (В. Зибковець, І. Мар'єнко тощо), виховання моральної культури особистості (Т. Гуменникова,

В. Бачінін), формування моральної активності дітей (І. Зайцева, Л. Крайнова), характеристику емоцій і почуттів та їх класифікацію (Є. Богданов, Б. Додонов, А. Запорожець, К. Платонов, К. Ушинський, О. Чебикін та ін.), роль почуттів у процесі морального виховання дітей (В. Блюмкін, Г. Гумницький, І. Свядковський, М. Стельманович, В. Сухомлинський та ін.).

Безумовно, у молодшому шкільному віці важливо формувати здатність дитини пізнавати себе як члена сім'ї, родини, дитячого угруповання, як учня, жителя міста чи села; виховувати в неї ціннісне ставлення до її найближчого оточення, любов до рідної домівки, школи, вулиці, своєї країни, її природи, рідного слова, побуту, традицій тощо. Істина, честь, мудрість, свобода, сім'я, любов складають основу системи цінностей, у тому числі, й українського народу. Спостерігаючи за глобальними інтеграційними процесами, сьогодні фактично неможливо уявити розвинене суспільство, яке при цьому було б ізольоване від світових надбань, тим більше – байдуже до світових проблем і загроз. Саме тому під поняттям “суспільство” все частіше розуміють людство взагалі, а не сукупність громадян певної держави [36].

Підтвердження цьому знаходимо у педагогічно-філософських працях І.П.Підласого: “Встановлення виховного ідеалу розпочинається з відповідей на найсуттєвіші життєві запитання: куди йде суспільство, наскільки довгий шлях йому треба подолати до досягнення запроєктованого стану, яка людина має відповідати моделі перспективного суспільного розвитку, що вона має знати і вміти, носієм якої моралі бути?” [32].

Незважаючи на пильний інтерес дослідників до морального виховання, на сьогодні немає його однозначного тлумачення. Різні підходи вчених до визначення поняття морального виховання висвітлено в таблиці 1.1.

Узагальнення та аналіз науково-педагогічної літератури надає можливість тлумачити поняття *моральне виховання молодших школярів* як цілісний процес взаємодії педагогів і школярів, спрямований на формування в учнів провідних моральних якостей та уявлень, їх моральної усвідомленості і переконання, засвоєння і актуалізацію учнями моральних норм і правил моралі, розвиток у

них моральних почуттів, вироблення вмінь моральної поведінки, підготовка до переходу на рівень самовиховання і самовдосконалення особистості [4].

Таблиця 1.1

**Визначення поняття «моральне виховання»
в науково-педагогічних джерелах**

Визначення поняття «моральне виховання»	Автор і джерела
Цілеспрямоване забезпечення формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів і здобуття навичок і звичок моральної поведінки	В. Даль [13, с. 119]
Один з найважливіших видів виховання, який полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку моральних почуттів та формуванні звичок і навичок моральної поведінки особи у відповідності з певною ідеологією	І. Каіров [17, с. 216]
Виховна діяльність школи і сім'ї, яка має своєю метою формування стійких моральних якостей, почуттів, потреб, навичок поведінки на основі засвоєння норм, ідеалів і принципів моралі, участь у практичній діяльності	М. Фіцула [46 с. 254]
Різносторонній процес становлення особистості, засвоєння особою моральних цінностей, вироблення нею моральних якостей, здатностей орієнтуватися на ідеал, жити згідно з принципами, нормами та правилами моралі, коли переконання й уявлення про належне втілюються в реальних вчинках і поведінці	І. Кон [21, с.120]
Цілеспрямований процес, який передбачає певну систему змісту, форм, методів і прийомів педагогічних дій	Н. Волкова [11, с. 102]
Цілеспрямований процес, який передбачає формування моральної свідомості, розвитку моральних почуттів та навичок моральної поведінки індивіда у відповідності з певною ідеологією	С. Гончаренко [12, с. 216]
Вивчення теоретичних основ моралі, забезпечення формування моральних уявлень, організація досвіду поведінки та діяльності, що відповідають вимогам моралі сучасного суспільства	А. Кузьминський [20, с. 217]
Формування й розвиток особистості дитини, що передбачає становлення її стосунків з батьками, оточенням, колективом, суспільством, формування відповідального ставлення до своїх обов'язків і до самої себе	І. Мар'єнко [26, с. 97]
Цілеспрямований процес організації і стимулювання різнобічної діяльності учнів, їх спілкування, спрямоване на оволодіння дітьми моральною культурою, що визначає ставлення до довкілля	Г. Троцько і В. Лозова [22, с. 60]

Моральні цінності уявлення, а так само установки та аксіоми є продуктом нашої історії та культури. Зародившись у I ст. нашої ери в Палестині в контексті розвитку християнства, вони пройшли разом з людством багатовікову еволюцію. Починаючи з перших релігійних книг – «Біблії», «Нового заповіту» відбувалося становлення фундаментальних християнських цінностей – загальних чеснот: поміркованість, справедливість, розсудливість, стійкість (вірність слову, чесність, правдивість) теологічних чеснот: віра, надія, любов та милосердя. Сталими моральними взірцями, канонами є також десять християнських заповідей [39, с.105].

М.Шилова вважає, що якості особистості – це результат і узагальнений вияв стійких відносин особистості, її діяльності та поведінки. *Моральні якості* – це усталені риси характеру особистості, які визначають її відносини з людьми, характеризують ставлення до себе та довкілля, а також є усвідомленими і внутрішньо прийнятими нею правилами поведінки в суспільному житті [48]. До моральних належать такі якості особистості, як відповідальність, дисциплінованість, скромність, мужність, колективізм, обов'язковість, принциповість, скромність тощо. Зауважимо, що формування та удосконалення моральних якостей відбувається перманентно, відповідно до вікових і психологічних особливостей розвитку людини на різних етапах її життя.

У впливі на формування моральних якостей вагома роль належить вчителям. Гуманізація та демократизація в освіті змінюють погляди на постать учителя в освітньому процесі. Дедалі частіше вчитель розглядається не як непогрішимий експерт, а як фасилітатор – особа, що забезпечує успішну комунікацію в освітньому процесі. Цілком природно, що таке ставлення поширюється не лише на аспекти, пов'язані з навчанням, але й на розвивальну та виховну діяльність. Включення школярів у середовище школи – особливий соціальний простір, для якого характерними є соціальна й культурна структурованість, наявність ключових осіб (педагогів, вихователів), значне зростання інформаційних потоків пізнавального й загальнокультурного

характеру – здійснює спрямований вплив на формування ціннісних орієнтацій молодшого школяра, на відміну від природного, проте здебільшого стихійного й непослідовного, впливу родини й зовнішнього оточення. Труднощі у пристосуванні дитини до контрольованого навчального середовища призводять до того, що схвалення з боку вчителя для молодшого школяра стає найвищим стимулом поведінки й діяльності [16].

Вплив вчителя на формування моральних якостей важко переоцінити. Водночас, на сьогоднішній день в Україні не існує загальновизнаного нормативного документа, який би чітко й недвозначно визначав ціннісні орієнтири самого працівника освіти. Для порівняння, у США ще у 1994 році Асоціацією американських освітян було прийнято Кодекс етики працівників освіти [49]. Він ґрунтується на чотирьох принципах: етичній поведінці щодо студентів, етичній поведінці щодо практик і результативності, етичній поведінці щодо професійних колег, а також етичній поведінці щодо батьків і громадськості. Варто звернути увагу, що цей документ не є державоцентричним – у ньому жодної згадки ані про націю (nation), ані про державу (state). Не є він і американоцентричним: єдина вказівка на місце походження документа – у назві організації, що його затвердила. Водночас, він явним чином окреслює громадянські цінності, які вчитель зобов'язаний виховувати в учнях: сумлінність, ретельність, відповідальність, співробітництво, вірність, відданість та повагу – до закону, до людського життя, до інших і до себе.

Виховний процес, за Концепцією НУШ (Нової української школи), є невід'ємною складовою частиною всього освітнього процесу і орієнтується на загальнолюдські цінності, а саме морально-етичні (гідність, чесність, турбота, справедливість, повага до себе та інших людей, повага до життя), соціально-політичні (свобода, демократія, мультикультуралізм, повага до рідної мови і культури, шанобливе ставлення до довкілля, патріотизм, повага до закону, відповідальність, солідарність). Нова українська школа покликана виховувати не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та усього

людства [29]. У закладах освіти створюється атмосфера довіри, доброзичливості, взаємодопомоги і взаємної підтримки в разі виникнення труднощів у навчанні й повсякденному житті. Ключовим виховним елементом є приклад учителя, який покликаний зацікавити дитину.

Використання компетентнісного підходу в освітньому процесі у поєднанні із ціннісним передбачає засвоєння знань різнопланової діяльності – пізнавальної, інтелектуальної, фізичної, естетичної, мистецької, творчої, індивідуальної, колективної тощо. Мотивація діяльності учнів у цьому процесі полягає у формуванні інтересу, що в кінцевому результаті дає задоволення від самого процесу пошуку і отримання інформації та результатів. Тут домінуючим є емоційно-естетичний компонент, який означимо поняттям «хочу». А традиційна система навчання залучає учня до вивчення нового на підставі мотивації «треба», і передбачає примус і покарання (тут доречно згадати неофіційне гасло радянської школи: «Не знаєш – навчимо, а не хочеш – заставимо!»). Саме тому Нова українська школа задекларована як школа успіху, партнерства, самовизначення і взаємодії[29].

Отже, результати проведеного теоретичного аналізу дали змогу дійти таких висновків: нині в Україні потрібно приділити велику увагу ситуації, в якій знаходиться сучасна українська освіта: сьогодні ми маємо справу зі складним шляхом змін у парадигмі виховання. В демократичному суспільстві настає відповідальність педагогів, батьків і самої дитини за власне життя.

1.3. Краєзнавство в освітньому процесі початкової школи

У сучасний період розвитку України чималу наукову цінність має звернення вчених та практиків до національного освітньо-виховного досвіду, висвітлення з нових позицій педагогічної спадщини багатьох вітчизняних методистів та педагогів минулого. У зв'язку з цим особливий інтерес викликають дослідження витоків їх педагогічних поглядів, які зумовили теоретичні концепції педагогів, філософів і дозволяють глибше зрозуміти,

осмислити сутність їх ідей і теорій. Адже відхід від краєзнавчих традицій власного народу, розрив між теорією і практикою життя призводять до руйнування механізмів національно-патріотичного виховання і шкільного краєзнавства. У результаті виникають такі потворні явища, як апатія до вивчення своєї історії, індиферентність до краєзнавства, прояви манкуртства [30].

Тому важливу роль у забезпеченні належної теоретичної підготовки учнів до майбутньої активної участі в будівництві держави, у формуванні особистості громадянина має відіграти шкільне краєзнавство. Виступаючи у своїй різноманітності форм, воно надає сприятливий вплив на моральне виховання, розширює кругозір школярів, розвиває їх пізнавальні інтереси. У процесі краєзнавчої роботи школярі самостійно засвоюють учбовий матеріал, набувають навичок, необхідних у житті, готуються до практичної діяльності й розширюють загальноосвітні знання. Відтак краєзнавство розглядається не лише як діяльність школярів, спрямована на вивчення краю, а і як одна з умов поліпшення викладання навчальних предметів [31].

С. Гончаренко в Українському педагогічному словнику подає таке трактування цього терміну: краєзнавство – освітньо-виховна робота, що полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (району, області тощо)[12, с.179].

Краєзнавство як педагогічна проблема завжди викликала у дослідників величезний інтерес, позаяк немає іншого такого всеосяжного засобу освіти і виховання людини, яке включало б природу та історію, господарство і політику, культуру і життєдіяльність людей рідного краю. Підтверджує зазначену думку вислів С. Шмідта, який визначає сутність терміну «краєзнавство» як науку і науково-популяризаторську діяльність, форму суспільної діяльності і метод пізнання від часткового до загального, вияв загального і особливого; як метод, що ґрунтується на міждисциплінарних наукових зв'язках, враховує не тільки висновки наукових теорій, а також і первинні спостереження звичайної практики життя. Краєзнавство – школа

пізнання, школа виховання культури, школа становлення і закріплення уявлень про взаємозв'язки в природі, про взаємозв'язки природи і суспільства, школа виховання пошани досвіду старших, наших витоків. Нарешті, краєзнавство – це не суто пізнання краю, історії краю, це не суто вивчення шляхів цього пізнання у минулому, але це і спосіб освоєння історичного досвіду [23].

Ідея використання краєзнавчих матеріалів у процесі навчання була обґрунтована ще в працях відомого чеського педагога Я. А. Коменського. Пізніше різні аспекти шкільного краєзнавства вивчали Ж.-Ж. Руссо, М. В. Ломоносов, К. Д. Ушинський. На межі XIX–XX ст. у Росії такими дослідженнями займались Д. Д. Семенів, Е. Ю. Петрі, С. П. Аржанів та ін. На важливе значення краєзнавства у вихованні дітей вказували українські вчені і педагоги: М. Галущинський, В. Геринович, О. Духнович, А. Макаренко, С. Рудницький, С. Русова, К. Ушинський, І. Юцишин та ін. Значну увагу щодо вивчення учнями шкіл рідного краю приділяв В. Сухомлинський. В наші дні дослідженням цієї проблеми займаються Т. Завгородня, С. Золотухіна, О. Сухомлинська, М. Чепіль та ін.

Важливу роль має шкільне краєзнавство в системі освітньої роботи сучасної початкової школи. Відповідно до його організаційних структур розрізняють два основні напрями у краєзнавчих пошуках:

- перший – безпосереднє вивчення своєї місцевості,
- другий – це використання зібраної інформації для вивчення процесів і явищ у довкіллі.

Йдеться про краєзнавчий принцип, за допомогою якого вчитель реалізує відоме правило дидактики – «від відомого до невідомого», «від близького до далекого». Таке судження, безперечно, містить у собі важливу методологічну сутність. Вивчаючи довкілля поряд із собою, учні спочатку знайомляться з найпростішими явищами. З часом їх пізнання ускладнюється. Школярі все глибше проникають у сутність процесів, які відбуваються у навколишньому середовищі. Територіально розширюється уявлення про рідний край. Зростає роль теоретичного мислення учнів. Посилюється єдність і взаємозв'язок

краєзнавчих пошуків школярів безпосередньо на уроці та в позаурочний час [24].

Світоглядний принцип, який був сформульований видатним українським філософом-просвітителем Г. Сковородою «Пізнай природу, пізнай народ, пізнай себе» найкраще відображає зміст краєзнавства та визначає його особливе місце в сучасному освітньому процесі. Оскільки саме через нього формуються уявлення про рідний край та історико-культурне середовище, відновлюються зв'язки серед різних категорій, таких, як ландшафт, рослинний і тваринний світ та людиною, яка, спілкуючись з цим світом, інтегрується в нього, уособлює себе як його невід'ємний елемент [27].

Огляд існуючих підходів до краєзнавчої роботи в початковій школі дозволяє сформулювати її мету: виховання на основі вивчення особливостей рідного краю, активного позитивного перетворення ареалу проживання громадянина своєї Батьківщини. Виконання поставленої мети припускає необхідність рішення таких завдань:

- вивчення історії і перспектив розвитку свого краю;
- мотивація учнів на знання і перетворення свого краю;
- формування особистої зацікавленості у молодших школярів в розвитку території проживання (так званої малої Батьківщини);
- розвиток моральних якостей школярів, гордості за свою країну;
- формування у школярів бачення свого місця у вирішенні наявних проблем розвитку краю і мотивації на внесення особистого посильного вкладу у вдосконалення його життя [30].

Знайомство з літературою рідного краю формує в учнів початкової школи чіткіші уявлення про всю літературу, про прекрасне в мистецтві, і має всі можливості для формування цінностей молодших школярів. Матеріал рідної місцевості, враження і знання, набуті в процесі літературно-краєзнавчої роботи, полегшують сприйняття творів художньої літератури, допомагають глибше зрозуміти мистецькі цінності, розібратися в різносторонньому світі мистецтва [31].

Педагогічно скерована краєзнавча робота дозволяє учителеві реалізувати краєзнавчий принцип навчання. Подібна робота передбачає збір і накопичення краєзнавчого матеріалу з метою використання його на уроках, як правило, проводиться в походах і на екскурсіях, у процесі проведення пошукової діяльності. Як засвідчує аналіз педагогічної та методичної літератури з названої проблеми та практичної діяльності вчителів, краєзнавчий матеріал можна використовувати для:

- актуалізації базових знань учнів, їх чуттєвого досвіду;
- ілюстрації і конкретизації змісту теми;
- мотивації навчально-пізнавальної практики учнів;
- формування на цей основі нових понять і уявлень;
- закріплення і систематизації вивченого матеріалу;
- перевірки міцності, а також усвідомленості знань учнів;
- урізноманітнення й диференціації домашньої самостійної роботи учнів;
- здійснення зв'язку навчання з життям;
- розширення кругозору школярів [2].

Отже, краєзнавча робота, як освітня діяльність, має чималий оздоровчий (зняття нервових перевантажень і стресів, фізіологічне зміцнення організму) і виховний (духовний розвиток, розширення кругозору, пізнання навколишньої дійсності) потенціал, сприяє накопиченню молодшими школярами позитивної поведінки, при цьому утворюються сприятливі умови для формування моральних якостей дитини.

Розділ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

2.1. Обґрунтування педагогічних умов формування моральних якостей молодших школярів у процесі краєзнавчої роботи

На основі вивчених тенденцій виховання особистості з'ясовано, що ключовими показниками сформованості моральних якостей молодших школярів є повага до держави та Батьківщини (до України, рідної землі, місця свого народження, усвідомлення належності до українського народу, до народних звичаїв і традицій, до свого роду, родини, до державної мови і рідної природи); ставлення до інших людей (повага до людей, гуманізм, милосердя, доброта, чесність і порядність, толерантність, готовність прийти на допомогу, совість); ставлення до себе як громадянина (усвідомлення себе громадянином держави, громадянська гідність, відповідальність, громадянський обов'язок, працелюбність, вимогливість до себе) і повага до оточуючих людей, визнання їх традицій та цінностей.

На нашу думку, формування моральних якостей молодших школярів буде ефективним за таких педагогічних умов:

- 1) врахування психологічних особливостей молодшого шкільного віку;
- 2) формування навичок моральної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших людей;
- 3) використання в освітньому процесі початкової школи завдань дискусійного характеру, що дають змогу обґрунтувати різні точки зору та підводять учнів до усвідомлення моральних понять та необхідності знаходження варіантів компромісів у конфліктних ситуаціях;
- 4) впровадження в освітній процес початкової школи цілеспрямованої краєзнавчої роботи.

Розкриємо сутність та зміст цих педагогічних умов.

Перша умова – урахування психологічних особливостей молодшого шкільного віку. Молодший шкільний вік є сензитивним віковим періодом для процесу формування моральних якостей особистості, тому що учні початкової школи виявляють схильність до інтенсивного засвоєння моральних норм та знань саме у процесі навчально-пізнавальної діяльності. До цього їх спонукає обмежена обізнаність у цій галузі та потреба діяти відповідно до вимог, які ставить перед людиною суспільство, а зміст уроків з навчальних предметів початкової школи мають такі форми і засоби виховання, застосування яких дозволяє підвищити рівень моральної культури учня. Аналізу освітнього процесу у початковій школі засвідчує: на практиці недостатньо уваги приділяється формуванню моральних якостей учнів, організації їх моральної діяльності, яка відіграє важливу роль у психологічному розвитку людини і є головним засобом впливу на її поведінку.

Друга умова – формування в освітньому процесі навичок моральної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших людей.

Моральна поведінка виявляється в позитивному ставленні до себе, почутті власної гідності, а також вмінні поважати гідність інших незалежно від їх національної, етнічної, релігійної та соціальної приналежності, а так само індивідуальних особливостей; здатності до самопізнання і саморозвитку; позитивному ставленні до інших й доброзичливому ставленні до світу.

У молодшому шкільному віці (3–4 класи) орієнтація дітей у своїй поведінці на дорослих замінюється іншою орієнтацією – на колектив ровесників. Дедалі більшого значення для розвитку дитини набуває спілкування з однолітками, при якому засвоюються відносини дружби, лідерства. Слід навчати учнів оцінювати себе, свою діяльність, вчинок у конкретний момент, спираючись при цьому на рівень особистої готовності до толерантних відносин у колективі, найближчому оточенні. Вчитель має проявляти терплячість, поки учень зрозуміє все те, що від нього вимагається згідно з прийнятими нормами моралі.

Третя умова – використання в освітньому процесі початкової школи завдань дискусійного характеру, що дають змогу обґрунтувати різні точки зору та підводять учнів до усвідомлення моральних понять та необхідності знаходження варіантів компромісів у конфліктних ситуаціях.

Необхідність дотримання даної педагогічної умови зумовлена тим, що в школі має бути створено моральне середовище виховання, яке ґрунтується на гуманістичних, моральних цінностях і створює умови для розвитку інтерсуб'єктної освіти на тлі актуальних перетворень особистості, і само є умовою гуманістичної освіти, що розвиває і виховує моральну особистість.

Моральне середовище визначається як духовно насичена атмосфера міжособистісних контактів, яка зумовлює світогляд, стиль мислення і поведінки, включених у неї суб'єктів, і стимулює в них потребу залучення до загальнонаціональних і загальнолюдських духовних цінностей; простір позитивної взаємодії індивідів, культур, груп, які представляють різні етноси, культури, релігії тощо. Моральне середовище характеризується насамперед доброзичливою атмосферою в учнівському колективі, поважливим ставленням один до одного, взаєморозумінням.

Моральність виявляється у молодших школярів у постійному дотриманні гуманістичних принципів, норм і вимог у взаєминах із людьми, визнанні інтересів та потреб іншої людини, її права на позитивне волевиявлення; орієнтуванні на позитивне в людях; здатності до морального удосконалення; постійній спрямованості на іншу людину, повазі її гідності; доброзичливості, довірі; співчутті, доброті, співпереживанні, своєчасній допомозі, доброчесності та милосерді.

Четверта умова – впровадження в освітній процес початкової школи цілеспрямованої краєзнавчої роботи. Краєзнавча робота спрямована на залучення дітей до активної діяльності з вивчення історії рідного краю, довкілля, географії, історичних об'єктів і явищ соціального життя та на формування всебічно вихованої особистості, оскільки сприяє вихованню в учнів почуття патріотизму, гордості за свою країну в поєднанні з повагою до

інших народів та їхніх культур. Крім того, краєзнавча діяльність є також важливим засобом формування в учнів таких моральних якостей як відповідальність, самостійність, бережливість, чуйність, доброзичливість, довіра, співчуття, співпереживання, доброта, своєчасна допомога, доброчесність та милосердя.

Таким чином, нами описано педагогічні умови, за яких моральних якостей молодших школярів буде ефективним.

2.2. Діагностика сформованості моральних якостей молодших школярів

Під час організації і проведення експериментальної роботи з молодшими школярами нами були враховані психологічні закономірні особливості даного віку, визначені І. Бехом.

Як зазначає науковець, молодшому школяру властиві:

- відсутність необхідного досвіду взаємодії з ровесниками і дорослими;
- розрив між знанням моральних норм і відповідною поведінкою;
- своєрідність ставлення до моральних вимог і норм;
- оволодіння тих чи інших моральних якостей, як, наприклад, щедрість і справедливість, відбувається поки на рівні обов'язкового;
- усвідомленість вчинків та їх мотивів у інших людей, ніж своїх власних;
- глибокі зміни потреб та інтересів учня;
- дієвість в різноманітних формах мотивів поведінки на основі позитивних переживань, прояв добрих поривань;
- постійна суперечливість потреб і можливостей, визначених за формулою: хоче, але не може і не вміє;
- відсутність притаманної дорослому здатності повністю диференціювати свою діяльність і себе, тобто низько оцінена діяльність молодшого школяра сприймається ним як низька оцінка його особистості;

- прагнення зробити більше, ніж вони можуть, не враховують ані своїх можливостей виконати взяті на себе обов'язки, ані тих труднощів, які можуть виникнути під час справи та ін [6, с.138-156.].

Т.Склярова відзначає, що рівень моральної вихованості учня виявляється у його ставленні до товаришів, колективу, своїх навчальних та громадських обов'язків, до суспільно корисної праці, а основними критеріями оцінювання поведінки учнів слід вважати їхні справи, дії, вчинки, ставлення [36].

Сучасні вітчизняні дослідники (С. Анісімов, І. Бех, О.Киричук) вважають: основними критеріями оцінювання поведінки учнів слід вважати їхні справи, дії, вчинки, ставлення. На цій основі ми визначили такі компоненти моральної вихованості: пізнавальний, емоційний та поведінковий.

Зазначені вище компоненти морального виховання стали підґрунтям для виокремлення наступних критеріїв та їх показників: *інформаційно-пізнавальний* (наявність уявлень та знань про моральні якості, способи їх прояву, розуміння сутності певних понять, вміння характеризувати моральні (аморальні) прояви, аналізувати й надавати адекватну оцінку); *емоційно-почуттєвий* (реагування дітей на біль і горе оточуючих, уміння цілеспрямовано виражати власні почуття у відповідь на різноманітні внутрішні стани інших осіб, усвідомлення чужих емоцій і відгуки на них); *поведінковий* (реальне сприяння й турбота, які виявляються у ставленні до оточуючих, наявність власного досвіду проявів доброчинності, безкорислива допомога і діяльність).

На основі встановлених критеріїв і показників визначено наступні рівні сформованості моральної вихованості учнів молодших класів: високий, достатній, середній і низький.

До високого рівня виявлення моральних якостей належать учні початкової школи, що усвідомлюють зміст окремих моральних понять і свої переживання, відчують і розуміють емоційний стан інших осіб, знають способи впливу, крім того, самостійно здійснюють його як до «близьких», так і до «далеких» людей без застосування заохочень;

Достатній рівень прояву моральних якостей характеризує тих молодших школярів, яким властиві адекватні, проте недостатньо повні моральні уявлення. Учні цього рівня не надто активно надають допомогу іншим; для них притаманні прояви доброзичливості, щедрості, турботливості у ставленні до рідних і друзів, однак вони здійснюють їх переважно на вимогу авторитетної дорослої людини.

Середній рівень прояву моральних якостей характерний молодшим школярам з певним обсягом знань про окремі моральні поняття, однак із недостатнім їх усвідомленням. Дана група дітей уловлює «чужі» почуття, проте самостійно здійснює підтримку більше близьких людей, а всіх інших – у залежності від власного настрою, бажання або ж в результаті заохочення.

До низького рівня проявів моральних якостей належать учні з обмеженим обсягом знань і уявлень про мораль і моральну поведінку. Емоційна чутливість їх зорієнтована на власні переживання, для них притаманні короточасні емоційні відгуки на біль і горе інших, епізодичне включення до акцій милосердя та добродійності.

До експерименту було залучено 55 школярів третіх класів: 3-А – 27 осіб, 3-Б – 28 осіб.

Так, щоб визначити рівень усвідомлення учнями змісту моральних понять *чесність, доброта, відповідальність*, їм було запропоновано усно дати відповіді на такі бліц-запитання анкети (за методикою І. Беха):

Яку людину ми називаємо чесною?

Яку людину ми називаємо доброю?

Яку людину ми називаємо відповідальною? Зауважимо, опитування проводилося без попередніх пояснень, прикладів та бесід. Аргументовану відповідь учитель записував у таблицю.

Обробка даних анкети показала, що молодші школярі спроможні усвідомлювати або не усвідомлювати зміст моральних понять, пропонувати свої варіанти або взагалі уникати їх. Саме такі аспекти стали основою виокремлення тих критеріїв, які відображені в таблиці 2.1.

**Результати усвідомлення учнями змісту моральних понять
(інформаційно-пізнавальний компонент)**

№	Критерії	чесність		доброта		відповідальність	
		3-А (%)	3-Б (%)	3-А (%)	3-Б (%)	3-А (%)	3-Б (%)
1.	Усвідомлення змісту поняття	30,8	34,3	19,4	18,3	23,4	22,8
2.	Власне тлумачення поняття	9,7	6,9	8,6	6,3	9,7	12,6
3.	Неусвідомлення змісту поняття	26,3	22,8	35,4	37,1	17,7	18,9
4.	Відсутність відповіді	33,1	36	36,6	38,3	49,2	45,7

Результати відповідей на перше запитання анкети засвідчили – майже однаковий відсоток опитаних учнів, усвідомлюючи зміст морального поняття «чесність» та даючи йому власне тлумачення, перебувають на середньому рівні моральної вихованості. Відповіді учнів 3-Б класу розподілилися таким чином: «яка не каже неправду», «ту, яка не бреше» (34,3%), що свідчить про чітке розуміння учнями даного змісту; «яка, каже тільки правду, одну тільки правду», «не говорить про інших щось погане», «не ображає дітей» (6,9%) вказує на спробу власного розуміння та пояснення; «я чесна», «чесна вчителька», «чесним є Бог» (12%) - спроба учнів персоніфікувати моральне поняття; «яка всім допомагає», «яка з усіма ділиться», «та, що не краде» (8%) - ототожнення з іншими моральними поняттями.

Щодо відповідей на друге запитання, то реакція на нього була наступною: 28% і 24,6% учнів третіх класів продемонстрували середній рівень усвідомлення, яку людину ми називаємо доброю. Поясненням цьому є відповіді 6,3% учнів, які ототожнюють поняття «доброта» з чесністю: «ту людину, яка правдива»; повагою та вмінням заступатися за інших – «ту, яка не кричить, не б'є та не відганяє інших», «поважає дитину», «поважає батьків». До зазначених якостей додали ще й такі: «ту людину, яка щаслива», «яка культурна», «яка з усіма дружить», що свідчить про обмеженість розуміння поняття «доброта». Цікавими, у контексті нашого дослідження, були відповіді: «бабу і діда, бо вони

все дають», «маму, бо все мені купує», що свідчать про сприйняття дітьми добрими тих близьких людей, які матеріально захоплюють їх. У разі відсутності таких людей або матеріального заохочення молодші школярі добрими людей не вважають, про що свідчить критична відповідь «ніхто не добрий». 38,3% молодших школярів 3-Б класу не змогли дати на це запитання ніякої відповіді.

Трете запитання викликало певні труднощі в опитаних учнів. Хоча 22,8% відповідей ми віднесли до критерію усвідомлення змісту поняття, однак вони не містили достатньо конкретних пояснень. Зразком цього є такі варіанти відповідей: «ту людину, яка дає і дотримується слова», «у якої є совість», «яка робить все добре». 12,6% відповідей засвідчили ототожнення учнями категорії «відповідальність» із спільнокореневим словом «відповідати», що доводять такі їх відповіді: «ту людину, яка відповідає за дітей», «яка підносить руку і відповідає на всі запитання», «яка не соромиться відповідати». Пояснюється це тим, що дане поняття досліджувані розуміють неповно і неглибоко, воно ще досить важке для розуміння його змісту учнями третіх класів, що власне, й підтвердив найвищий відсоток (45,7%) відсутніх відповідей із трьох запропонованих запитань. Зваживши на це, плануємо згодом перевірити гіпотезу, висунуту І. Бехом про те, що наміри «відповідальності» «набувають все більшої питомої ваги в поведінці і діяльності школярів» [4,с. 8].

Таким чином, аналіз даних анкети свідчить, що, по-перше, учням третіх класів через вікові особливості частіше важко добирати відповіді, навіть за умов розуміння ними суті запитання; по-друге, за допомогою зазначеного методу можна спробувати виявити думку дитини, її знання з того чи іншого питання, однак висловлена думка не завжди відображає особистісне ставлення молодшого школяра до суті питання (явища, події). Як засвідчує досвід, нерідко учень правильно кваліфікує ціннісне значення події, ситуацій, вчинків, але виявляє до них особисту неприязнь, демонструючи ставлення, протилежне змісту наведеної ним самим оцінки. За нашими переконаннями, щоб в учнів

виникали і закріплювалися вищевказані моральні якості, досліджувані повинні розуміти те, що від них чекають.

Для з'ясування цього аспекту молодшим школярам було запропоновано тест на перевірку рівня сформованості в них співчуття (за методикою Н. Щуркової). Дітям пропонувалася така ситуація:

«Плаче на вулиці незнайома дівчинка».

Потім у дітей запитували: «Як ти її втішиш?»

Відповіді на таке пряме запитання не були однозначними, що слугувало приводом розмежування всіх варіантів відповідей на критерії, зазначені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Результати перевірки сформованості співчуття в учнів
(емоційно-почуттєвий компонент)**

№	Критерії	3-А клас	3-Б клас
		%	%
1.	Словесне співчуття	43,4	45,7
2.	Співчуття вчинком	41,7	38,3
3.	Байдуже відношення	2,9	1,7
4.	Не знають	12	14,3

Свідченням вищевказаного припущення щодо виявлення свого ставлення до події стали відповіді, розподілені за такими критеріями: словесне співчуття, на зразок: «запитаю, що трапилось», «пожалію гарними словами», «скажу, щоб посміхнулася», «скажу, щоб не плакала, бо болітиме голова», «Не плач, котик принесе тобі калач», висловили відповідно 43,4% та 45,7% учнів третіх класів. Цікавим, оскільки науково виваженим, був більший показник здатності словесно демонструвати соціально схвальні форми поведінки у дівчаток, ніж у хлопчиків (що характерно для молодшого шкільного віку).

Пропозицій на співчуття вчинком виявилось менше. До них ми віднесли такі варіанти відповідей-дій: «проведу, якщо заблукала», «допоможу дівчинці знайти рідних», «пограюся з нею», «дам їй (цукерку, свою ляльку, машинку)», «куплю морозиво», «розкажу казку», «заспіваю пісню про лисичку» та ін.

Проте однозначної відповіді про надання допомоги у цій ситуації ми не виявили, про що свідчать 12%-14,3% відсутніх варіантів відповідей. Незначний, але був усе таки вияв байдужого ставлення до ситуації з дівчинкою. Підтвердження цьому – відповідь «пиду собі далі».

У процесі констатувального експерименту використовувалась також методика «Бесіда», яка вимагала від учнів виконання дії «на моральний вибір» з метою визначення рівня сформованості поведінкового компоненту. Хід впровадження даної методики полягав у тому, що учням було запропоновано для висловлення власних думок наступні запитання: «Чи можна красти?», «Чи можна украсти, якщо ніхто не бачить?».

Варто зазначити, що опитування проводилось конфіденційно; відповіді та їх аргументи фіксувались дослідником у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати перевірки сформованості поведінкового компоненту

Критерії	3-А клас		3-Б клас	
	1 питання	2 питання	1 питання	2 питання
	%	%	%	%
Так	5,1	3,4	5,7	9,1
Ні	84,6	85,2	81,1	81,8
Не знаю	10,3	11,4	13,2	9,1

Так, відповіді на перше запитання склали 84,6% і 81,1% третьокласників відповідно, що, здавалося б, свідчить про високий рівень обізнаності учнів з моральністю запропонованої дії. Незначним, однак наявним був показник, який свідчить про схвалення школярами вказаної дії. Учні аргументують свої дії так: «можна, лиш би ніхто не бачив», «можна, тільки страшно», «я не крав, тільки просив». Причину цього вбачаємо, у стані сім'ї та умовах, у яких вирости діти. За інформацією, наданою вчителями експериментальних класів, діти, які обрали крадіжку, були частково із неповних сімей, розлучених, осиротілих та тих, що проживають у малозабезпечених умовах.

Зрозуміло, що й результатам відповідей учнів на друге запитання відповідає показник високого рівня їх обізнаності з моральністю крадіжки за

умови, якщо навіть ніхто не бачитиме. Однак реальну картину рівня моральної вихованості учнів молодшого шкільного віку ми змогли побачити, проаналізувавши аргументи запропонованих відповідей на друге запитання. Їх показник виявився низьким, і це явище науково обґрунтоване, оскільки основна частина учнів (за Колбергом) перебуває на «доморальному рівні» розвитку ціннісної свідомості. Частина школярів орієнтується на осуд дорослих: «бо мама буде сварити», «я не краду, бо тато мені дає гроші», «а що скажуть люди, які побачать здалеку», «бо забере міліція в тюрму», що свідчить про несформованість моральних знань та їх відсутність: «вчителька казала, що не можна, бо це так само, що хтось бачить». Аргументів, які б свідчили про вміння молодшими школярами засуджувати дану дію, ми не виявили.

Оскільки одним із завдань нашого дослідження є обґрунтування педагогічних умов формування моральних якостей саме в процесі краєзнавчої роботи, ми вважаємо доцільним провести діагностику сформованості інтересу до історії своєї сім'ї та свого міста. З цією метою були застосовані наступні завдання:

«Збираємося в подорож»

Мета: виявити рівень пошани молодших школярів до пам'яті предків, історії сім'ї.

Матеріал: список запитань.

Процедура виконання: учневі пропонували таке завдання: „Ти вирушаєш у далеку і довгу подорож, тобі можна взяти шість речей потрібних і не дуже. Які ти вибереш”? На вибір пропонуються: плейєр, мобільний телефон, телевізор, фотоапарат, жувальна гумка, ваза для квітів, сімейний альбом, картина, крем для взуття. Якщо учень коливався з відповіддю, йому ставили навідні запитання: „А ти не нудьгуватимеш за мамою, татком, дідусем, бабусяю, сестрою?”, „А ти хотів би їх бачити?”.

Критерії оцінювання:

Високий рівень – молодший школяр серед інших речей вибирав сімейний альбом (5 балів); достатній рівень – учень коливався з відповіддю, але після

навідних питань вибирав сімейний альбом (4 бали); середній рівень – учень відповідав правильно, але пояснити відповіді не міг (3 бали); низький рівень – учень частково виконував завдання, серед інших речей не вибирав сімейний альбом і відмовлявся це зробити навіть після наведених запитань (2 бали).

Завдання «Твоє місто»

Мета: виявити інтерес молодших школярів до історії рідного міста (селища).

Матеріал: список запитань.

Процедура виконання: учневі пропонували відповіді на низку запитань із можливими відповідями „Так”, „Ні”, „Не знаю”, а також пояснити свою відповідь.

1. Чи хотів би ти побачити, яким було місто (селище) сто років тому? Чому?

2. Чи хотів би ти дізнатися, що було на цьому місці двісті, триста років тому? Чому?

3. Чи вважаєш ти важливим збереження старих історичних будівель і пам'ятників у твоєму місті (селищі)?

4. Чи хотів би ти залишитися в рідному місті (селищі) після закінчення школи? Чому?

Критерії оцінювання:

Високий рівень – молодший школяр позитивно відповідав на запитання, міг пояснити свою відповідь (5 балів); достатній рівень – учень позитивно відповідав на запитання, але не міг пояснити свою відповідь (4 бали); середній рівень – учень відповідав правильно, але пояснити відповіді не міг (3 бали); низький рівень – учень частково виконував завдання (2 бали).

Як засвідчили результати констатувального експерименту, не всі учні початкових класів однаково засвоюють теоретичні знання щодо моральних норм і форм поведінки, різним є їхнє оцінне ставлення до набутих знань. Відрізняються молодші школярі й поведінкою, часто не пов'язаною з їхніми знаннями. Дані результати представлені у таблиці 2.4.

**Стан сформованості моральних якостей молодших школярів
(констатувальний експеримент)**

Рівні сормованості моральних якостей молодших школярів	Критерії сформованості моральних якостей учнів початкової школи (%)					
	Інформаційно-пізнавальний		Емоційно-почуттєвий		Поведінковий	
	3-А	3-Б	3-А	3-Б	3-А	3-Б
Високий	24,5	25,1	3,3	5,1	41,7	41,3
Достатній	9,3	8,6	5,5	6,9	23,4	35,7
Середній	26,6	26,3	34,1	33,4	12,9	8,7
Низький	39,6	40	57,1	54,6	22	14,3

З наведених даних випливає, що високий рівень моральної вихованості продемонструвала приблизно однакова кількість молодших школярів. По суті, такий же і достатній рівень. Однак більше, ніж третина учнів перебуває на низькому рівні моральної вихованості.

Отже, результати констатувального етапу засвідчують, що для сучасної загальноосвітньої школи першого ступеня характерна недостатня увага до питань морального виховання школярів, зокрема, до формування в них моральних переконань. Значної уваги учителі надають розв'язуванню суто освітніх проблем, обмежуючи при цьому виховні аспекти інформуванням про базові правила поведінки в школі.

З огляду на зазначене обізнаність молодших школярів з моральними нормами невисока і неоднакова. Знання їх мають переважно фрагментарний, несистемний характер; вони часто не прийняті на особистісному рівні, що викликає розбіжності між існуючою теоретичною підготовкою, дійсною оцінкою вчинків, подій і поведінковими проявами в реальних ситуаціях.

2.3. Формувальний експеримент з теми дослідження

При проведенні формувального етапу експерименту використовувалися словесні методи (музейна лекція, розповідь, дискусія, діалог, доповідь), наочні (використання музейних стендів, схем, макетів, малюнків, фотографій, географічних та історичних карт), метод гри як навчальний метод,

мультимедійні методи (показ навчальних відеофільмів, аудіозаписів, фотографій і схем на електронних носіях, віртуальні екскурсії з використанням комп'ютера або інтерактивної дошки), практичний метод (включення молодших школярів у діяльність щодо створення шкільного музею, музейні екскурсії, пішохідні екскурсії по місту), метод роботи з книгою (складання доповідей про побачене з використанням краєзнавчої літератури).

Найбільш простою і доступною формою краєзнавчої діяльності для учнів 3-х класів стали прогулянки на природу. Такі прогулянки не потребували особливих витрат і спеціального туристського спорядження та організувалися нами здебільшого в парк, на річку. Під час прогулянок молодші школярі збирали листя для колекцій, мінерали, проводили спостереження за тваринами, птахами, комахами, рослинами, що надавало змогу здобувати нові знання безпосередньо з життя. Побачене та пережите під час прогулянок сприяло вихованню в учнів любові до рідного краю, посилювало почуття поваги до людей старшого віку. Отримані враження учні відображали у віршах, розповідях, малюнках, невеликих творах.

Червоною ниткою під час проведення прогулянок чи екскурсій в природу повинна проходити ідея охорони природи.

Учитель може звернутися до учнів з такими словами: «Слід пам'ятати, що охорона природи – справа моя, твоя, його – кожного; не потрібно перетворювати прогулянку в ліс в «розбійничий набіг» на природу. Настав час усвідомити, що доля багатьох рослин – в руках кожного із нас. Нахиліться до квітки, придивіться до неї, звідки у неї зелені листочки і червоні пелюстки? А це все сховано у насінині: і корінь, і листочок, і квіточка (червона, синя фіолетова, золота). Насінина бере із землі воду, від сонечка світло, все це змішує і з цього виростає рослинка. Ти зірвав квітку – вона зав'яла, ти зловив метелика – і він помер у тебе на долоні. Треба зрозуміти, що торкнутися природи можна тільки серцем. Вчіться бачити та оберігати цю красу». Нехай діти запам'ятають:

– кинуті папери лежать не згниваючи 2-3 роки;

- поліетиленові кульки не розкладаються сотнями років;
- уламками скла можна поранити ногу і через багато років;
- 1 грам нафтопродуктів може покрити плівкою 10 м² водної поверхні. Це негативно впливає на мешканців підводного світу і прибережну рослинність;
- пожежа – найстрашніший ворог лісу, її легше попередити, аніж загасити. Сліди пожежі залишаються до 50 р., а згорілий ліс не завжди можна відновити;
- аби виростити дерево, потрібно багато років, а знищити його можна миттєво;
- з одного дерева можна зробити мільйони сірників, проте одним запаленим сірником можна знищити мільйон дерев;
- одна сосна виділяє в рік 2 тони кисню;
- один га лісу забезпечує киснем 200 чол.;
- один гектар лісу очищує від вуглецевого газу 18 млн. м³ повітря;
- при зборі рослин: не слід виривати їх з корінням;
- залишати великі рослини для насіння;
- не ламайте гілки калини, шипшини, горобини тощо;
- одна велика колонія рижих мурашок щодня знищує до 100 тис. різних шкідливих комах;
- декілька мурашників, які знаходяться на 1 га лісу повністю очищають його від комах-шкідників;
- за рік дощові черв'яки можуть зтягнути в свої нірки до 100 тис. рослинних залишків на 1 гектар, зробивши 300 тис. ходів. Вони перекопують та розпушують ґрунт, роблять його більш проникливим для води й повітря, покращують хімічний склад.

Птахи – наші друзі, помічники, вони знищують шкідників. Горобці-батьки приносять пташенят у день до 400-500 комах і гусениць; одна синиця за день оглядає до 2 тис. гілок, за рік знищує до 6 млн. личинок. Сім'я шпаків за період гніздування в середньому знищує до 8 тис. травневих жуків.

Завдання учителя: створити умови для пізнавальної діяльності школяра; організувати спілкування дитини з реальним світом, з живою природою рідного

краю; сприяти розвиткові творчих здібностей; формувати ціннісні уявлення про рідний край; високо оцінювати особисту оригінальну творчість дитини у всіх її проявах. Вчитель має таким чином побудувати прогулянку чи екскурсію, створити такі умови, аби картини рідної природи викликали у дітей радісні почуття від зустрічі з її красою; навчити їх слухати музику лісу, спів трави, спостерігати танок сніжинок, падаючого листя, насіння.

При вивченні кожної пори року, школярі повинні відчуті неповторність і циклічність природних явищ і встановити зв'язок між ними. У природі школярі можуть також перевірити достовірність існуючих народних прикмет про погоду. Ось деякі з них:

- вітру немає, а ліс шумить – до дощу;
- кульбаба сплющує власну кульку – до дощу;
- ранком трава суха – вірогідні дощі уночі;
- квіти сильніше пахнуть – до дощу;
- горобці пролітають зграйками – до сухої та ясної погоди;
- ворони піднімаються під хмари – до негоди;
- голуби ховаються – вірогідно погіршиться погода;
- ластівки літають низько – до дощу й вітру;
- ластівки літають то вниз, то ввєрх – перед бурею;
- дрібні пташки ховаються удень в гніздах – до дощу;
- стрижі літають низько і кричать – до дощу;
- мурашки ховаються у свої мурашники перед дощем чи перед сильною бурею;
- комарі кусаються більше аніж зазвичай, а мухи стають докучливішими перед бурею;
- павук сховався у куток – до вітру;
- павук непорушний усередині павутини – до негоди;
- павук посилено сплітає павутиння – до сухої погоди;
- жабки по суші плигають – до дощу;
- жабки у воді сидять – до сухої погоди;

- риби підплигують вдень – перед дощем;
- не клює риба – перед дощем;
- кроти викидають землі більше як зазвичай – до дощу;
- земляні черв'яки підповзають до поверхні – до негоди;
- вуж гріється на дорозі – перед дощем.

Проводячи прогулянки або екскурсії в природу, слід не забувати, що це діти молодшого шкільного віку і потрібно враховувати їх фізичні можливості. Діти порівняно легко втомлюються, відтак, прогулянка не повинна бути тривалою.

Невід'ємною складовою частиною процесу формування моральних якостей школярів було проведення тематичних екскурсій, які сприяли закріпленню знань, здобутих у процесі навчання. Зміст екскурсій було спрямовано на вирішення конкретних окреслених краєзнавчих завдань, безпосередньо пов'язаних з рідним краєм. Наприклад, пошук і збір матеріалів про історію свого міста Херсон на теми: “Наш Херсон”, “Найстаріший будинок рідного краю”, “Новобудови міста”, “Вулиці розповідають”; ознайомлення з історією здійснення героїчних подвигів за рідний край; збір відомостей і документів про своїх земляків (давніх часів, недалекого минулого, сучасного періоду) на тему “За те, що у мирі ми можемо зростати, уклін Вам, герої – наші солдати”; описи місцевих звичаїв і народних традицій на теми “Наш край у давнину”, “До глибини віків”; описи давніх і сучасних рухливих ігор та забав для дітей – “Козацькі розваги” та ін.

Однією з ефективних форм виховання моральних якостей учнів в процесі експериментальної роботи було проведення краєзнавчих ранків, на яких підводилися підсумки прогулянок, екскурсій, мандрівок. Готуючись до свята, молодші школярі разом з учителем розмірковували над тим, як яскраво й змістовно оформити зал; підготувати ілюстрований матеріал на тематичних стендах: “Ніхто не забутий, ніщо не забуто”, “Ці рослини можна їсти”, “Їстівні та отруйні гриби”, “Звірі наших лісів” і стенд з фотографіями, які відображали цікаві моменти туристських походів та краєзнавчий матеріал. Учні із

захопленням випускали стіннівки “Юні краєзнавці”, відеоролики з матеріалами походів.

В процесі формувального етапу експерименту були підготовлені і проведені з учнями 3-го класу кілька проєктів. Зокрема, навчально-інформаційний проєкт «Моя Батьківщина – Херсон», кінцевим продуктом якого було створення однойменного плакату і проведення конкурсу малюнків. Під час роботи учні навчилися працювати в колективі, дослухатись до думок і порад інших учасників. Головна суть проєкту була в тому, що учні самостійно мали шукати інформацію, поглиблювати свої знання з історії свого краю, народних символів держави та усної народної творчості тощо.

Беззаперечно те, що дитина не має зростати байдужою, нечуйною, черствою. Вона має зростати у постійному піклуванні про батьків, рідних, друзів та свого народу. З огляду на це ми запропонували учням попрацювати над проєктом під назвою «Герої серед нас». Кінцевим продуктом була збірка матеріалів про небайдужих та сильних духом дітей і людей; плакат «Герої серед нас» з описом гарних моральних вчинків (див. додаток В). Вважаємо, що реалізація таких проєктів дуже корисна дітям, які вчать висловлювати власні почуття, шукати історії з життя, де люди роблять добрі вчинки, навіть іноді жертвуючи своїм життям заради інших.

Реалізація краєзнавчого матеріалу в змісті навчання математики може здійснюватись в різних напрямках: робота з краєзнавчим матеріалом практичного змісту, тобто розв’язування певних типів програмних задач з реальної людської практики; підбір статистичного матеріалу з певних регіональних проблем і складання на цій основі задач, доповідей і повідомлень; участь учнів у розробці проєктів математичної чи краєзнавчої тематики.

Наведемо приклади задач, складених на основі краєзнавчого матеріалу херсонської області:

1. Заповідник «Олешківські піски», розташований на Херсонщині, має загальну площу 2085 га. Заповідник «Асканія нова» займає площу 57880 га. На

скільки гектарів площа заповідника «Асканія Нова» більша від площі заповідника «Олешківські піски»?

2. Херсонська кондитерська фабрика випустила першого дня 800кг шоколадних цукерок «Ганнуся», а другого дня - на 200 кг менше, ніж першого. Третього дня фабрика випустила цукерок у два рази менше, ніж за перші два дні. Всі цукерки запакували у ящики по 20 кг у кожний. Скільки ящиків цукерок «Ганнуся» випустила фабрика за 3 дні?

3. У трьох школах міста Херсона навчається 2610 дітей. У першій і другій школі – 2050 дітей, а в другій і третій – 1530 дітей. Скільки дітей навчається в кожній школі міста?

4. Слухайте уважно і записуйте тільки цифри, які зустрінуться на вашому шляху.

- Зелені Хутори Таврії засновані в 2010 році;
- Загальна площа 100 га;
- Площа хуторів в 2 рази більша за площу такої держави як Ватикан;
- Хутори розташовані на 8 км траси «Цюрупинськ - Гола Пристань»;
- За день відвідує близько 500 туристів;
- На території комплексу 45 хуторів;
- Але ми побуваємо на 10

Запишіть в порядку зростання (5 2, 8, 10, 45, 100, 500, 2010).

5. Першого дня з Криму виїхали 6 чумацьких возів з сіллю, а другого дня 8 таких возів. Другого дня вивезено на 18 центнерів солі більше, ніж першого. Скільки центнерів солі було вивезено другого дня?

Вихідний принцип конструювання мовних вправ – принцип єдності на усіх етапах пізнання двох взаємно пов'язаних процесів: засвоєння мовних знань; оволодіння вміннями використовувати мовні засоби з метою вираження власної думки. Обґрунтовуючи зміст вправ з та методи, прийоми їх застосування, виходимо з головної мети початкової мовної освіти – допомогти школярам оволодіти способами пізнання, вміннями вживати мовні засоби в різних видах і

сферах мовленнєвої діяльності; пробуджувати бажання генерувати радість, добро людям, рідному краю, сприяти становленню національної свідомості.

Наведемо приклади вправ краснавчого характеру із мовними і мовленнєвими завданнями, які були використані в ході експериментальної роботи. Їх мета – навчити школярів визначати стиль і тип мовлення, розкривати тему та основну думку висловлювання, складати план і близько до тексту передавати зміст, робити доповнення до тексту. Завдання спрямовані на формування мовних знань і мовленнєвих умінь учнів четвертого класу. Все це сприятиме збагаченню їх словникового запасу, оволодінню нормами української літературної мови, прищепленню умінь і навичок зв'язного, логічного та послідовного викладу власних думок.

Вивчення розділу «Речення» в 4 класі.

Вправа 1.

1. Прочитай текст.

Вулиця Віктора Гошкевича. Як тільки не називалася ця вулиця раніше! І Семінарська, і Ломоносівська, і Судова, і Держинського.

У 2016 році вона отримала ім'я Віктора Гошкевича. В.Гошкевич – частина історії та розвитку Херсонщини. Ви, напевно, знаєте, що він був активним громадським діячем, видавав газету, вивчав *минуле* Херсонщини та історію запорізького козацтва. Він любив свою справу і свою *землю*, був українським патріотом. Сьогодні на вулиці В.Гошкевича *розташована* Херсонська гімназія №20.

2. Випиши речення з однорідними членами.

3. Якими сполучниками поєднані однорідні члени речення і як їх треба читати?

4. Добери синоніми до виділених слів.

Вправа 2.

Прочитай текст. Добери заголовок.

Перекопська, 165. Це адреса Херсонської школи №32. Вулиця одна з найстаріших у місті. Вона стара і молода одночасно: тут, немов перлини в

намисто, нанизані пам'ятники всієї історії міста. Її знаходимо на картах аж вісімнадцятого століття. В ті часи на місці сучасної Перекопської стояли солдатські казарми та землянки. У середині **дев'ятнадцятого** століття вулиця отримала назву Базарної. Сучасну назву носить вулиця з 1927 року. Чому ж Перекопська? Дослідники вважають, що, ймовірно, тут у ті часи була північна межа міста і в'їзна північна брама, одна з тих, що зображені на **старовинному** гербі Херсона. Досліджуйте історію рідного міста!

2. Установи, які речення за інтонацією і метою висловлювання є в тексті.
3. Випиши всі спонукальні речення.
4. Поясни правила правопису виділених слів.

Вивчення частин мови (дієслова і прислівника) в 4 класі.

Вправа 3.

1. Прочитай отриманий текст. Чому потрібно бути обізнаним з історією рідного краю?

2. Яку подію з минулого життя міста ти пам'ятаєш? А що цікавого відбувається в місті сьогодні?

Наскільки глибоко ми знаємо історію Херсону? Дехто може й скептично відповісти: «А навіщо?». Люди мають багато проблем і сьогодні. Але «хто йде проти історії, проти того – історія», – написав колись український історик М. Костомаров. М. Рильський сказав: «Хто не знає власного минулого, той не вартий майбутнього. Хто не вшановує видатних людей свого народу, той і сам не вартий пошани». Місто давно стало рідним для більшості жителів. І щоб краще пізнати своє місто, ми маємо усвідомити нерозривний зв'язок між минулим і сьогоденням, між сучасним і майбутнім (За О. Прищепою).

3. На які запитання відповідають дієслова? Знайди дієслова в тексті. Визнач, із якими частинами мови вони пов'язані в реченні.

4. Визнач основи дієслів за наданим зразком.

Зразок.

Основа неозначеної форми	Основа теперішнього часу
<u>Заперечити</u> ; -ти – суфікс	<u>Знаємо</u> ; -ємо – закінчення

5. Знайди в тексті прислівники. Що вони виражають?

6. Що саме означає вислів «глибоко знати»? Добери найбільш підходящий антонім до прислівника, який ужито в цьому вислові. Склади речення, використовуючи сполучення слів «знати поверхово».

7. В останньому реченні знайди слова-антоніми. Дай відповідь: до якої частини мови вони відносяться?

8. Визнач групу спільнокореневих слів: 1 – сьогодні, сьогоднішня; 2 – минуле, (у) минулому, минулого. Доведи, що відповідь правильна.

Вправа 4

1. Прочитай наданий текст. Поясни значення слова «біографія». Розтлумач слово «очевидці»?

2. Як вивчити історію рідної Херсонщини? Пригадай розповіді про Херсон, почуті від старших людей.

Колись у передмові до книги «Херсон: мандрівка крізь віки» видатний краєзнавець Г. Дем'янчук писав: «Як і людина, кожне місто має власну біографію. Як і людина, воно народжується і зростає. І в тій біографії в різному часовому вимірі сплітаються мільйони людських доль. Історичні факти і події невіддільно пов'язуються з історією краю, країни, сусідніх країн та усього світу. Пізнавати цю історію – духовна потреба і святий обов'язок усіх поколінь». Про давнє і недавнє минуле Херсона можна прочитати у краєзнавчій праці Я. Поліщука. В ній присутній багатий фактичний матеріал, історичні документи та свідчення очевидців. Автор написав книгу цікаво і доступно. Читати її легко, як художній твір. Херсонцям варто ознайомитися з історичними нарисами про своє рідне місто.

Довідка:

біографія – опис чийогось життя і діяльності; життєпис;

очевидець – той, хто був свідком, спостерігачем якої-небудь пригоди або події;

нарис – назва праці, до складу якої входять дослідження певних взаємопов'язаних питань.

3. Знайди в тексті речення, в яких є дієслова у неозначеній формі. До кого звертається автор таких слів?

4. Випиши з тексту дієслова теперішнього часу, виділи в них закінчення.

5. Що означають дієслова на -ся (-сь)? Розшукай такі дієслова в тексті.

6. Випиши сполучення дієслів з прислівниками.

Пов'язуються (як?) ...Написав (як?) ...

7. Встанови зв'язок слів у реченні. Автор написав книгу легко і доступно.

8. Поясни правопис слова легко. Знайди в тексті слова, у яких вимова і написання слів не збігаються. Правопис яких саме слів ти можеш, а яких не можеш пояснити?

9. Добери підходящі спільнокореневі слова до слова «свідчення».

Вправа 5.

1. Запиши в алфавітному порядку назви:

- рослин, які ростуть на городі, (в саду, на клумбі). Підкресліть букви, які позначають два звуки (я, ю, є, ї);

- тварин нашої місцевості, підкресліть слова з м'яким знаком;

- птахів нашої місцевості та підкресліть слова з м'якими приголосними;

- транспорту, який є в місті.

2. Які вулиці нашого міста ти знаєш? Запиши їх. Чому вони так називаються, як гадаєш?

3. Запишіть назви сіл, міст області, які знаєш. У яких селах, містах ти бував? Склади і запиши про це декілька речень.

4. До назв дерев, які ростуть біля школи, добери ознаки, введи ці слова в речення.

5. опиши свою вулицю, річку, сад, вживаючи для цього ознаки предметів за розміром, матеріалом, кольором.

Критерій систематичності у відборі краєзнавчого матеріалу повинен забезпечуватися через регулярний характер цього процесу і використання краєзнавчих відомостей у системі уроків. Дібраний до уроку матеріал з краєзнавства має бути доступним, посильним для школярів та не

переобтяженим надмірною інформацією. Способи опрацювання його досить різноманітні: розповідь вчителя, короткі повідомлення школярів, бесіда з опорою на наочні посібники краєзнавчого характеру.

Важливе місце у підготовці та проведенні масових форм позакласної роботи у процесі експериментального дослідження посідала співпраця з батьками школярів. Підготовку до свята «Літопис мого родоводу» проводили з активним залученням усіх небайдужих членів родини кожного школяра. Батьки разом з дітьми налагоджували родинні зв'язки, які з різних причин були перервані, писали листи родичам, знайомим у різні куточки України та за її межі для спільного написання літопису свого родоводу, побудови «дерева роду». Більшість батьків зацікавлено поставилися до такої роботи, дякували вчителю за те, що школа спонукає до відродження пам'яті роду. Незважаючи на те, що така робота була копіткою і складною, діти захоплено працювали разом із батьками, адже зацікавленість батьків стала позитивним прикладом для дітей. У процесі спілкування діти засвоювали відповідну лексику (*рід, родовід, родовідне дерево, літопис роду, родичі, предки, пращури* та ін.), готували до свята розповіді про свої родини, сімейні традиції та реліквії, писали твори-міркування про дерево свого роду, старше покоління роду, про себе як представників родини.

Наведемо зразок творчої роботи учениці експериментального класу за темою «Люби, шануй і пам'ятай свій рід»:

«Моя родина велика. Нас уже дев'ять. Я, мама, дідусь, бабуся, прабабуся, тітка, дядько і два мої двоюрідних брати. Усі ми разом збираємося на великі свята (Різдво, Великдень, Трійцю) за великим столом. Ми любимо співати колядки на Різдво, щедрівки на Щедрий вечір. Наша робота ніколи не проходить без співу. Пісня – це символ української мови. Коли ми співаємо, то робота іде краще і швидше.

На мою думку, кожна людина повинна любити свою родину, знати свій рід, своє походження. Я знаю свій родовід до п'ятого коліна – це по маминій лінії. Хоча гілочка, яка йде від батька не дуже мені знайома, але я і її дослідила

до четвертого коліна. Звичайно, я не збираюся зупинятися на цьому і хочу більше дізнатися про своїх пращурів. Я знаю, що мій прадід Іван був на війні. Я дуже хотіла б розпитати його про все: і про його досягнення, і про бойові ордени та медалі. Але він помер, коли мені було 4 роки і про нього я дізнаюся з розповідей прабабусі Галини та дідуся Юрія. Ми в родині шануємо пам'ять про прадідуся Івана.

Я думаю, що немає такої людини, яка б не любила свою родину. Тому любіть її всім серцем і всіма своїми ділами» (Ілона Р.).

У процесі експериментальної роботи ми спостерігали розвиток моральних якостей молодших школярів на уроках літературного читання, використовуючи краєзнавчі матеріали – спадщину дитячих поетів та письменників Херсонщини.

Херсонська літературна скарбниця була би біднішою без самотньої, відданої рідній землі та своєму народові письменниці Л. Березіної-Василевської (1861–1927) – Дніпрової Чайки, ім'я якої носить Херсонська обласна бібліотека для дітей та юнацтва. Окрема сторінка її мистецької спадщини – твори про дітей і для дітей. Хрестоматійними стали вірші про легенди, природу, поезії в прозі, оповідання, що навіть для сучасного читача не втратили естетичного, пізнавального та виховного значення. Н. Вишневська зазначила, що твори письменниці для дітей просякнуті ідеями гуманізму, сповнені вірою в торжество добра над злом. Вони допомагають у виховуванні у підростаючого покоління любові до праці, співчуття до слабких і знедолених, оптимістичного світосприйняття [10, с. 20].

Історія написання досліджуваного твору пов'язана з педагогічною діяльністю авторки – після закінчення у 1879 р. Одеської приватної гімназії Л. Березіна працювала вчителем на Херсонщині. Для неї педагог асоціювався з променем світла, ковтком свіжого повітря у темному й важкому народному житті, а вчительська справа – з найкоротшим шляхом до культурного визволення жителів [28, с. 66]. В оповіданні «У школі» (1909 р.) Дніпрові Чайка відтворила яскраві картини з життя однієї з таврійських шкіл у момент інспекторської перевірки – нерозуміння дітьми, що в побуті говорять рідною

мовою, а в школі навчаються іншою, ряду слів і виразів з нав'язаної їм російської.

Вдаючись до прийому антитези, авторка змальовує у досить непривабливому світлі пана інспектора, якого діти та сама авторка називають на просторіччі «спехторь». У початковій частині оповідання письменниця наводить діалог учнів про приїзд інспектора в стару школу. Цей діалог використовується як експозиція, що плавно переходить у зав'язку. Діти діляться новиною, що учора вчительку Марію Миколаївну інспектор сварив з приводу того, що учні не знають сировини, з якої виготовляється сукно, бо «не бачили, в нашому селі не виробляють!» [24, с. 80]. Навіть дітям зрозуміло, що сварити вчителя при учнях неетично: «А він тоді як витріщить до Марії Миколаївни, як не почне їй виговорювать, та так і сипле, й сипле! Аж у класі сумно, аж школярам ніяково!» [24, с. 80].

Учительку-вдову Олену Петрівну, разом з вихованцями інспектор «екзаменує» наступного дня, і вже поводить себе набагато спокійніше. Вона бажає підтримати учнів, підбадьорити їх. Вона розумна, добре озброєна знаннями, але разом з тим скромна, стримана та цілеспрямована. Поряд з рисами, що притаманні більшості сумлінних педагогів, автор наділяє магістральну героїню здатністю жартувати, іронізувати, навіть ризикувати задаючи не дуже приємне запитання з проханням надати наочний приклад для вивчення державної символіки, зокрема двоголового орла, символу Російської імперії, прапорів, щитів, гербів «і імперські, і губернські, і повітові» та ін. [24, с. 86].

Дніпрова Чайка подає портрет героїні у привабливому вигляді: чорнява огрядна вдовиця весело зирнула чорнявими очима, привітаючи гостя [24, с. 82]. Окремі промовисті деталі свідчать на користь цілісності натури педагога, вміння передати учням стан зосередженості, позитивного налаштування на навчання. Образи вчительки та інспектора наведені за принципом антитези. Молодій вчительці гарної зовнішності та доброї вдачі протиставляється чиновник-«жовтий мрець з витягнутою шиєю», який налаштований не

поцінувати гарні результати педагогічної діяльності розумної та старанної колеги, а відшукати певні недоліки, звинуватити її в недостатньому патріотичному вихованні її учнів: «В каком государстве мы живём? Какие задачи преследует школа? Что это, малорусская сепарация заводится?» [24, с. 84]. Звинувативши суворим поглядом Олену Петрівну у тому, що діти не мають поняття щодо гербу імперії, він робить невдалу спробу сам це пояснити: «Герб російський – орел, у серці його верхівець, кінь і гадина-змія!» [24, с. 86].

Отже, в оповіданні Дніпрової Чайки «У школі» аксіологічним пріоритетом у світогляді головної героїні твору Олени Петрівни є любов до власної професії, самовіддана педагогічна праця, індивідуальний ставлення до учнів, вміння гамувати хвилювання, гідно триматися з інспектором, підтримати здоровий мікроклімат у класі.

На сайті Херсонської обласної бібліотеки для дітей (https://www.library.kherson.ua/lw/vitalnya_dniprovoi_chajky/chajca.html) розроблена електронна бібліографічна іграшка під назвою «Віртуальна літературна вітальня Дніпрової Чайки». Як у справжній вітальні письменника, у ній зібрані речі, які розповідають уважному відвідувачу про життя і творчість господині, про її родинне коло та друзів, про творчі інтереси та громадську активність (див. рис. 2.1).

За більшістю речей, розташованих у вітальні, «заховані» різноманітні інформаційні матеріали. Можна «погортати» сторінки з творами письменниці, переглянути галерею ілюстрацій, послухати звукозаписи окремих віршів та оповідань.

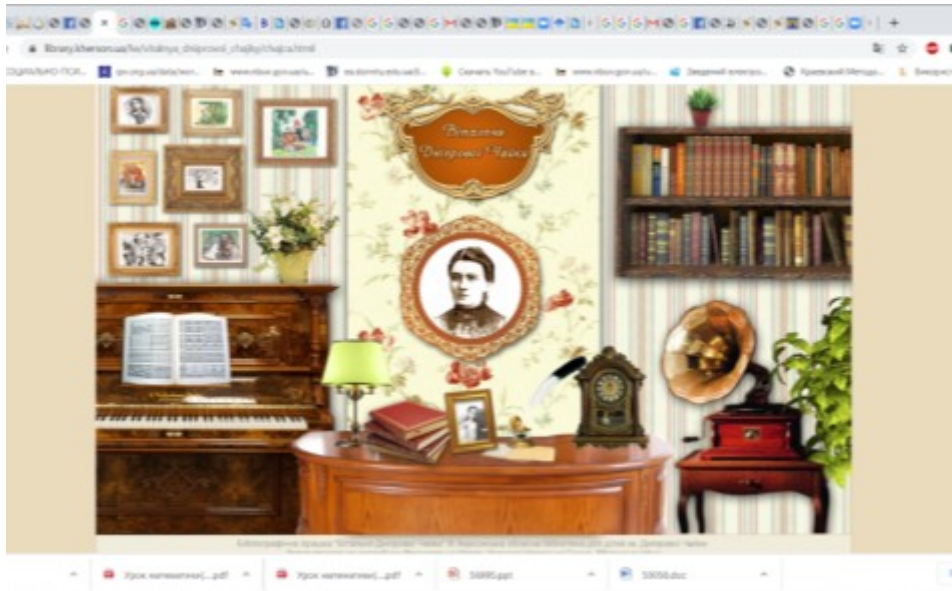

Рис. 2.1. Електронна бібліографічна іграшка «Віртуальна літературна вітальня Дніпрової Чайки».

Переходячи за посиланнями, які знаходяться за портретами письменниці, стосиком книг і годинником на столі, за старовинним грамофоном і нотами, розгорнутими на піаніно, можна отримати відповіді на чимало питань:

- де і як минуло дитинство майбутньої письменниці?
- яке її справжнє ім'я і як з'явився незвичайний псевдонім – Дніпрова Чайка?
- де вона навчалася, ким працювала та для кого писала свої твори, хто висвітлював її життя і творчість?
- як називаються дитячі опери, лібрето яких було створено Дніпровою Чайкою, і кому з українських композиторів належить музика до цих музичних творів?

Також відвідувач поринає у розмаїтий світ образів, створених Дніпровою Чайкою, автором поезій у віршах і в прозі, легенд і казок, оповідань і драматичних творів.

На завершення віртуальної «екскурсії» до літературної вітальні письменниці на школярів чекає тест «Знавці Дніпрової Чайки». Необхідно дати правильні відповіді на його запитання. Це зможе лише той, хто був уважним і

спостережливим, прочитав і прослухав усі твори письменниці, включені до цієї іграшки.

Звісно, ніщо не замінить прогулянку вулицями міста — навіть найбільш адаптована до прогулянок система Google Maps. Проте ми мусимо розуміти, що соціальне дистанціювання — вимушена міра в умовах пандемії COVID-19. Тому альтернативою звичайній екскурсії стала екскурсія віртуальна.

Віртуальна екскурсія – це організаційна форма навчання, яка відрізняється від реальної екскурсії віртуальним відображенням існуючих в реальності об'єктів з метою створення умов для самостійного спостереження та збору необхідних фактів тощо. Перевагами її є доступність, можливість повторного перегляду, наочність і багато іншого.

З технічної боку віртуальна екскурсія – це комбінація панорамних фотографій (циліндричних або сферичних), коли перехід від однієї панорами до іншої панорами здійснюється через активну зону (їх називають точками прив'язки чи точками переходу), які розміщуються безпосередньо на зображеннях, а також з урахуванням плану туру. Це може доповнюватися озвучуванням переднього плану і фонової музикою, а за необхідності і звичайними фотографіями, відеороликами, flash-роликами, поясненнями, контактною інформацією, планами турів тощо.

Умовою проведення віртуальної екскурсії є під'єднання до мережі Інтернет комп'ютери у класі. За відсутності на допомогу вчителю можуть прийти інтерактивні мультимедійні екскурсії, розроблені вчителем. Такі мультимедійні екскурсії теж відносяться до віртуальних, але для їх проведення Інтернет не потрібен – достатньо мультимедійного проектора і комп'ютера у класі. Переваги такої екскурсії у тому, що учитель сам обирає необхідний матеріал, складає маршрут та змінює зміст відповідно до наявної мети. Складовими такої екскурсії можуть бути відео чи звукові файли, анімація, а також репродукції картин, зображення природи, фотографії, портрети. До матеріалів такої екскурсії можна долучити терміни і визначення, історичні карти тощо.

Корисними в організації освітнього процесу за допомогою віртуальних екскурсій можуть стати безкоштовні сервіси та додатки, які вже розроблено, а саме:

Єдина область на два моря - <https://rubryka.com/article/where-to-go-kherson-region/>

Віртуальний проект «Краєзнавство Таврії» ХОУНБ ім.О.Гончара - <https://krai.lib.kherson.ua/resource-childrenlit.htm>

Херсонський краєзнавчий музей: традиції та сучасність - віртуальний тур - <https://www.youtube.com/watch?v=7Gi12iM1XXU>

Подорож Музеєм природи Херсонського краєзнавчого музею можлива в супроводі аудіогіда у мобільному додатку. Для того, щоб безкоштовно прослухати екскурсію, слід завантажити на смартфон додаток «Агов», знайти там музей та сканувати QR-код. <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2787992-mandrivku-muzeem-prirodi-v-hersoni-provede-audiogid.html>

«Зелені хутори Таврії» - <http://hutora.com.ua/ru>

Адаптуючись до нових умов дистанційного навчання, в ході експериментальної роботи разом з учнями було розроблено віртуальну подорож «Стежками рідного краю».

Можна окреслити переваги віртуальної екскурсії-подорожі:

1) можливість для кожного ознайомитися з музейними експонатами, пам'ятками мистецтва, природою незалежно від місцезнаходження школи та погодних умов. Єдина технічна вимога – підключення до Інтернету (якщо потрібно) і наявність презентаційної техніки;

2) в руках учителя з'являється потужний мотиваційний інструмент, який він може використати для активізації навчально-пізнавальної діяльності школярів під час уроку або проведення позакласного заходу. Елементи інтерактивності у поєднанні з інформаційними технологіями змінюють емоційну та інтелектуальну атмосферу уроку;

3) школярі отримують доступ до якісних мультимедійних продуктів, з їх допомогою вчитель зможе сформувати в них образне уявлення про історичне минуле. Такі засоби дають можливість не лише компенсувати брак сучасних посібників, а й оперативно вносити до них певні актуальні зміни. Адже результати порівняння мультимедійних матеріалів з ілюстраціями підручників, якими користуються учні, явно буде не на користь останніх.

Переваги подібної екскурсії у тому, що учитель чи сам, чи за допомогою учнів має змогу обрати необхідний матеріал, скласти маршрут, змінити зміст у відповідності до наявної мети. Складовими для такої екскурсії можуть стати відео, звукові файли, анімація, а також репродукції картин, зображення природи, фотографії, портрети.

Віртуальні подорожі до музеїв допомагають школярам відчувати колорит епохи, дух старовини та спробувати себе у ролі дослідників. Також це сприяє кращому засвоєнню вивченої теми, зацікавленості в предметі та стимулює розвиток творчого потенціалу школярів, розвиває навички командної роботи, особистісні якості – відповідальність, готовність прийти на допомогу, вміння прислухатися до думки іншого та відстоювати свою позицію, знаходити компроміс, толерантність. Такий спосіб проведення екскурсії матиме успіх, адже саме використання медіа-технологій активізує роботу учнів, оскільки це буде для них щось нове, нетрадиційне, а тому і цікаве.

У ході формувального експерименту ми переконались, що краєзнавча діяльність сприяє вихованню в учнів поваги та любові до своєї Батьківщини, свого народу, до його одвічних моральних і духовних цінностей – відповідальності, милосердя, чесності, пробуджує патріотичні почуття.

2.3. Аналіз результатів експериментальної роботи

Для отримання статистичних даних щодо рівнів сформованості моральних якостей молодших школярів після закінчення формувального етапу було проведено підсумковий зріз та обробку одержаних результатів. Вони допомогли довести, що цілісна і послідовна діяльність учителя та учнів в

освітньому процесі з використанням краєзнавчих засобів, форм та методів підвищує ефективність морального виховання учнів молодшого шкільного віку.

Зробити достовірні висновки про ефективність експериментальної роботи дали змогу проведені нами спостереження за учнями, аналіз їхніх дій і вчинків, індивідуальні бесіди з респондентами за діагностичними методиками, адекватними тим, які використовувалися на констатувальному етапі педагогічного дослідження, а також порівняльний аналіз отриманих емпіричних даних. Це дало змогу проаналізувати динаміку змін рівнів сформованості моральних якостей учнів початкової школи за визначеними критеріями з відповідними їм показниками.

Порівняльний аналіз отриманих на початку і в кінці експериментальної роботи результатів, наведених у таблиці 2.5., дає можливість виявити зміни в рівнях сформованості моральних якостей учнів експериментального класу, а саме: просування учнів з достатнього рівня на високий, з низького на середній.

Таблиця 2.5.

**Порівняльні показники сформованості
моральних якостей молодших школярів
(контрольний експеримент)**

Рівні сформованості моральних якостей молодших школярів	Критерії сформованості моральних якостей учнів початкової школи (%)					
	Інформаційно-пізнавальний		Емоційно-почуттєвий		Поведінковий	
	к.к	е.к	к.к	е.к	к.к	е.к
Високий	26,6	39,9	3,5	19,2	55,7	72,6
Достатній	27,9	43,7	6,2	22,3	30,3	23,4
Середній	33	12,5	37,1	25,3	6	2
Низький	12,5	3,9	53,2	33,2	8	2

Таким чином, проведена експериментальна робота сприяла покращенню всіх компонентів моральних якостей учнів експериментального класу.

Не вірно було б очікувати, що за відносно короткий термін проведення експерименту діти молодшого шкільного віку значною кількістю вийдуть на високий рівень моральної вихованості. Зумовлено це тим, що, по-перше, процес морального становлення особистості у цей віковий період не закінчується і не

завжди характеризується стабільністю, по-друге, - знаходиться у прямій залежності від соціально-економічних умов в країні, стану культури держави, світоглядних орієнтирів її дорослих громадян. Тому зрушення у показниках середнього і високого рівня будемо вважати позитивними.

Натомість досить виразну динаміку можна простежити на низькому і середньому рівнях. Цей факт, у ракурсі оцінки ефективності експериментальної методики, підтверджує зроблені нами висновки. Саме такі школярі навчилися здійснювати аналіз причин і наслідків як власних вчинків, так і поведінки інших людей; відгукуватися на потреби, емоційні стани оточуючих; уважніше, з терпінням та повагою ставитися до рідних, незнайомих, старших і менших, до рідної природи та Батьківщини. Вони спробували змінити якості характеру на кращі, зробили перші кроки на шляху до усвідомлення моральних цінностей.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження надають підстави для наступних **висновків**.

1. Огляд наукової літератури та освітньої практики засвідчує, що проблема морального виховання молоді завжди була актуальною на усіх етапах розвитку людства. Особливо вона загострилась на сучасному етапі, коли українська держава, взявши курс на розбудову громадянського суспільства та інтеграцію з ЄС, зіткнулася з низкою проблем, зокрема, морального характеру. Недоліки організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти зумовили недостатній рівень сформованості моральних якостей молодших школярів. Дана проблема в цілому привернула увагу вітчизняних учених і педагогів-практиків, але на сучасному етапі відчувається відсутність конкретних рекомендацій, розробок, методик щодо використання засобів краєзнавства у процесі морального виховання школярів, насамперед молодших школярів.

2. Підтверджено, що молодший шкільний вік є віком, в якому закладаються першооснови морального усвідомлення своїх дій та поведінки і який характеризується такими позитивними рисами, як чуйність, безпосередність, довіра, та зацікавленість. Молодший школяр здатний виражати власну турботу не тільки на рівні емоцій, а й вчинками. Для школярів даного віку провідними є такі якості та уявлення, як ввічливість, доброзичливість, милосердя, взаємодопомога, щедрість, чемність, гостинність, увага до інших, повага до старших, що є визначальними рисами українського національного характеру. Пріоритетним для школярів молодшого шкільного віку є виховання на кращих традиціях сім'ї, краю, власного роду.

3. Встановлено, що найбільш важливою умовою ефективності педагогічного процесу є прогнозування результатів виховного впливу, тобто морального виховання молодших школярів. Визначення її рівнів відбулося за наступними критеріями: інформаційно-пізнавальний, поведінковий, емоційно-

почуттєвий. Відповідно до них установлено чотири рівні моральної вихованості учнів початкових класів: високий, достатній, середній та низький.

4. Виявлено, що запропонована методика формування моральних якостей молодших школярів у процесі краєзнавчої роботи є ефективним чинником вдосконалення морального виховання учнів початкових класів у сучасних умовах. Найбільшу доцільність і результативність виховного впливу забезпечили виокремлені під час експерименту такі засоби краєзнавства, як прогулянки та екскурсії в природу, проведення краєзнавчих ранків, проектна діяльність, використання краєзнавчого матеріалу на уроках математики (під час розв'язання задач та прикладів), у процесі виконання мовних та мовленнєвих завдань, проведення спільних з батьками свят, вивчення творів поетів та письменників рідного краю на уроках літературного читання, організація екскурсій (очних та віртуальних, що особливо актуально в умовах карантину та змішаного навчання в період пандемії COVID-19) до дитячої бібліотеки, до краєзнавчого музею, на місцеві підприємства.

5. Результати педагогічного експерименту підтверджують, що запропоновані зміст, методи та форми морального виховання молодших школярів у процесі краєзнавчої роботи надають можливість школярам початкових класів оволодівати знаннями про провідні моральні якості, формувати їх моральну свідомість і переконання, засвоювати моральні норми і правила, збагачуватися моральними почуттями, а також виробляти навички моральної поведінки, самовиховуватися і самовдосконалюватися.

6. Доведено, що успішна реалізація завдання морального виховання сучасних молодших школярів стає можливою за наявності у практиці початкової школи таких педагогічних умов: *урахування психологічних особливостей молодшого шкільного віку; формування в освітньому процесі навичок моральної поведінки, позитивного ставлення до себе та інших людей; – використання в освітньому процесі початкової школи завдань дискусійного характеру, що дають змогу обґрунтувати різні точки зору та підводять учнів до усвідомлення моральних понять та необхідності знаходження варіантів*

компромисів у конфліктних ситуаціях; впровадження в освітній процес початкової школи цілеспрямованої краєзнавчої роботи.

7. Ефективність проведеної експериментальної роботи підтверджується динамікою зростання рівнів сформованості моральних якостей молодших школярів. З'ясовано, що показники інформаційно-пізнавального, емоційно-почуттєвого та поведінкового компонентів моральної вихованості учнів набули позитивної тенденції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. – 496 с.
2. Артеменко Л. Форми краєзнавчої роботи, спрямовані на виховання почуття патріотизму у молодших школярів / Л.Артеменко // Педагогічний альманах : збірник праць молодих науковців [Електронне видання] / відп. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – Вип. 2. – с. 6-10.
3. Бех І. Відповідальність особистості як мета виховання //Початкова школа. – 2014. – №9-10. – С.4-8.
4. Бех І. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості // Початкова школа. – 2016. – №12. – С.16-21.
5. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
6. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2013. – 280 с.
7. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
8. Ващенко Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. - Полтава: Полтавський вісник, 1994. - 192 с.
9. Ващенко Г. Мораль християнська і комуністична. Вибрані пед. твори.-
10. Вишневецька Н. Дніпрова Чайка і її твори // Дніпрова Чайка. Вибрані твори / Упор. Н. Вишневецької. – К.: Дніпро, 1987. – С. 5-20.
11. Волкова Н. П. Педагогіка / Н. П. Волкова. – Київ : Академія, 2001. – 576 с
12. Гончаренко С. Педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 375 с.
13. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс] / В. Даль. – Вологда : ВОУНБ, 2012. – Режим доступа : <http://www.booksite.ru/fulltext/dal/dall/index.htm>

15. Духнович О. Народна педагогія // Духнович О. В. Вибрані твори / Під ред.
16. Євтух В.Б., Марушкевич А.А., Демяненко Н.М., Чепак В.В. Етнопедагогіка. Ч.І.: Навч.посібник. – Київ: Видавнично-поліграфічний центр «Київський університет», 2013.- 320 с.
17. Каиров И. А. Азбука морального воспитания : пособие для учителя / под ред. И. А. Каирова, О. С. Богдановой. – Москва : Просвещение, 1997. – 178 с.
- 35.
18. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори. Т. 1. Велика дидактика. - К.: Радянська школа, 2000.- 247 с.
19. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота : навч. Посіб. / М. Ю. Костриця, В. В. Обозний. – К. : Вища школа, 1995. – 223 с
20. Кузьминський А. І. Педагогіка / А. І. Кузьминський. – Київ : Знання, 2007. – 447 с.
21. Кон И. Словарь по этике / И. Кон. – Москва : Политиздат, 1981. – 430 с.
22. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання / В. І. Лозова, Г. В. Троцько. – Харків : ОВС, 2002. – 398 с.
23. Кузьма-Качур, М. І. Основи краєзнавства [Текст] : навчальний посібник / М. І. Кузьма-Качур, М. В. Горват ; Мукачівський держ. ун-т. – Київ : Ліра-К, 2017. – 256 с.
24. Кічук Н. В. Теоретичні основи підготовки майбутніх учителів початкової школи до краєзнавчої роботи / Н. В. Кічук // Гірська школа Українських Карпат. - Науково-методичний журнал - Івано-Франківськ, 2014. - № 1. - С. 124-132.
25. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 4-е видання, доповнене. – К.: Білоцерківська книжна фабрика, 2013. – 615 с.
26. Марьенко И. С. Основы процесса морального воспитания школьников / И. С. Марьенко. – Москва : Просвещение, 1980. – 183 с.
27. Лиховид О. Р. Організаційно-практичні аспекти краєзнавчої підготовки вчителя загальноосвітньої школи / О. Р. Лиховид // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія

Сковороди» : [збірник наукових праць]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Випуск 24. – С. 187–191.

28. Науменко К.М. На крилах Дніпрової Чайки. До 150-річчя від дня народження Дніпрової Чайки / Календар знаменних і пам'ятних дат – К.: Книжкова палата України, 2011. – С. 65-73.

29. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja/ Навчально-методичний посібник[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uied.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/nus-poradnyk.pdf>

30. Обозний В. В. Краєзнавство: [навчальний посібник-практикум] / В. В. Обозний. – К. : ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. – 37 с.

31. Павлюченко В. А. Краєзнавство як засіб естетичного виховання молодших школярів у сільській школі / В. А. Павлюченко // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2009. – № 5 (168) – С. 56–61.

32. Підласий І. Педагогічні інновації / І. Підласий, А. Підласий // Рідна школа. – 1998. – № 12. – С. 3–17

33. Русова С. В оборону казки //Сільська школа. – 2001. - №6. – С.8-11.

34. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2 кн./ За ред. Є.І.Коваленко; Упоряд., передм., прим. Є.І.Коваленко, І.М. Пінчук. – К.: Либідь, 1997. Кн. 1. – 272с. – Кн.2. – 230с.

35. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. – К.: Генеза, 2014. – 368 с.

36. Склярова Т.В.Духовно-нравственные аспекты психологии младшего школьника. Проблемы духовно-нравственного воспитания школьников.» Материалы конференции «Чтения Ушинского», 4-5 марта 2004 г. Ярославль: Изд-во ЯГПУ им.К.Д.Ушинского, 2004. – С.24-29.

37. Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину. - Львів:Світ, 1995. – 528 с.

38. Сковорода Григорій. Твори в двох томах, Т. II. -К.: Вид-во АН УРСР, 1961.- 275 с.

39. Ступарик Б. Роль і місце українознавства в навчально-виховному процесі школи //Українське народознавство і проблеми виховання учнів. Сатеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (10-12 жовтня 1995 року м. Івано-Франківськ). У 2-х частинах. – (Ч.1. – За ред. Р.Скульського). – С.101-109.
40. Сухомлинский В.А. Духовный мир школьника. – М.: Учпедгиз. – 1961. – 223 с. .
41. Сухомлинська О.В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. – Київ, 2006. – 43 с.
42. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа //Вибр.твори: У 5-ти т. – Т.5. – К., 1977. – 380 с.
43. Торчинська Т. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках читання як засіб активізації пізнавальної діяльності молодших школярів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/3_9_1/visnuk_18.pdf – Заголовок з екрану.
44. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – М.: Педагогика, 1974. – Т.1. – 363 с.
45. Ушинський, К. Д. Вибрані педагогічні твори. У двох томах. – К.: “Радянська школа”, - 1983. – 520 с.
46. Фіцула М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих пед.закладів освіти. – К.: Вид.центр «Академія». – 2015. – 520 с.
47. Чепіга Я. Моральне виховання в справі виховання. - К.,1913. – 140 с.
48. Шилова М.И. Изучение воспитанности школьников. – М.: Просвещение, 1982. – 104 с.
49. Association of American Educators. Code of Ethics for Educators [Електронний ресурс] / Association of American Educators. – 1994 – Режим доступу до ресурсу: <https://www.aeteachers.org/images/pdfs>

ДОДАТКИ

Додаток А

Дитячі «життєві проекти» на тему:

«Із історії моєї родини»

Я хочу розказати про свого прапрадіда Мендришору Василя Івановича.

Він жив і народився на цьому самому помешканні, де зараз живемо і ми. Прапрадід Василь Іванович був на той час дуже грамотною людиною. Знав польську, німецьку і румунську мови. Добре знав старослов'янську мову, бо був дяком у церкві. Він вільно читав Євангеліє.

За своє життя прапрадід два рази був заробітчанином у Канаді. Звідти привозив дуже гарні книги, а за зароблені гроші купував поле для своїх двох синів Василя та Івана.

Васильченко Віталій

Мій дідусь Віктор народився у місті Баку в 1932 році. Під час війни ще зовсім малого його забрали в полон до німців. Опісля вивезли до Німеччини на примусові роботи. Коли Радянська армія звільнила полонених, то мій дідусь залишився перекладачем. Він допомагав солдатам орієнтуватися на місцевості, бо добре її знав.

І хоча він був тоді ще зовсім юним, та зробив багато добрих справ.

Плечій Юлія

Додаток Б

**Рекомендований перелік об'єктів для проведення
природничих екскурсій****ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ**

1. Ботанічний сад ХДПУ
2. Дендропарк курорту Гопри м. Гола Пристань.
3. Дендропарк Каховського водосховища.
4. Урочище Березові кілки Голопристанський район.
5. Урочище Буркути Голопристанський район.
6. Острови Бакайський, Джарилгач, Китай, Куюк Тук, Мартинячий, Чурюк-у гирлі Дніпра, Чорному Морі та Сиваші.
7. Національний заповідник Асканія-Нова
8. Учнівська виробнича бригада Чулаківської ЗОШ Голопристанського району.
9. Новокаховська міська станція юннатів.
10. Учнівське лісництво “Паросток” Цюрупінської СЗОШ №2.

Додаток В

Паспорт проекту «Герої серед нас»

Мета проекту:

Освітня: допомогти дітям усвідомити основні правила моральної поведінки в суспільстві; формувати уявлення про співпереживання, чуйність, милосердя до найближчих людей; показати велич та красу добра; навчити працювати з додатковою літературою; формувати навички самоосвітньої діяльності, самооцінювання.

Розвивальна: дати можливість відчувати радість від творення добра іншим; показати красу гарних моральних вчинків; заохочувати робити добрі вчинки; розвивати відповідальність за скоєні дії; практично формувати в школярів ціннісні (гуманні, громадські та духовні) орієнтири; формувати свідоме ставлення до людських чеснот.

Виховна: виховувати здатність до співпереживання, милосердя, бажання робити добрі вчинки; радувати близьких людей, робити їм добро, не вимагаючи похвали.

Тип проекту: груповий, інтегрований.

Вид проекту: дослідницько-творчий з моральним змістом

За терміном виконання проект: середньостроковий.

Ідея проекту: духовне життя школи і її вихованців не повинно обмежуватися, вичерпуватися самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Для того, щоб сформувати свідоме ставлення до людських чеснот, необхідно показати дітям красу добрих вчинків, розвинути у них здатність співпереживати; змотивувати дітей робити добро.

Спосіб розв'язання проблеми: пошук літературного матеріалу; цікавих енциклопедичних даних; виконання учнями практичних завдань.

Тривалість проекту: 2 тижні.

Кінцевий продукт: збірка художніх творів про співпереживання; плакат «Герої серед нас» з описом гарних моральних вчинків; поробки для мам «Дарунок від серця».

Учасники проекту: учні 3-го класу.

План виконання проекту:

I. Організація проекту

Формування основної проблеми і дидактичної мети.

II. Планування проектної діяльності:

1. Обирання учнями запропонованих учителем групових проектів.
2. Обміркування шляхів розв'язання проблеми.
3. Пошук матеріалів: бібліотека, мережа Інтернет, газети.
4. Презентація проекту.

III. Завдання для груп

Дібрати історії з реального життя, де люди рятують життя іншим, допомагають, визволяють з біди. Оформити у вигляді плакату «Герої серед нас».

Додаток Г

Тренінг для батьків на тему:

«Формування моральних якостей особистості»

Перед проведенням тренінгу проводиться анкетування дітей та батьків:

Анкета «Моральні цінності»

Запитання до дітей:

Якою людиною ти хочеш бути?

Ким ти хочеш бути?

Що необхідно для того, щоб у вас вдома всім було добре?

Без чого людина не може прожити?

Якби ти знайшов скарб, щоб ти зробив?

Щоб ти зробив, якби у тебе була чарівна паличка?

Запитання для дорослих:

Які якості є необхідними Вашій дитині як людині?

Якою ви б хотіли бачити свою дитину?

Які риси, на Вашу думку, притаманні хорошій сім'ї?

Без чого неможна прожити?

Що б Ви вчинили, знайшовши скарб?

Якби Ви все могли, то що зробили б, що створили б, що виправили б?

Мета тренінгу: популяризація концепції усвідомленого батьківства з точки зору морально-етичного виховання молодших школярів; збагатити знання батьків щодо форм, методів та способів стосовно морально-етичного виховання дітей, сприяти розумінню батьків цінності толерантного суспільства.

Матеріали: аркуші паперу, олівці, булавки, кольорові пелюстки, клей, клубок ниток.

Учасники: батьки школярів.

Тривалість: 1,5 год.

Хід тренінгу

1. Знайомство. «Бейджики».

Кожному учаснику пропонується написати на аркуші паперу своє ім'я та по батькові (щоб члени групи знали, як звертатись одне до одного) і прикріпити його на одяг.

2. Вправа «Фото для групового альбому».

Учасникам пропонують схематично зобразити свою сім'ю на аркуші паперу: на повний зріст усіх членів сім'ї (своєрідне фото всієї родини) для «групового альбому» тренінгу. Після цього учасники презентують свою родину, називаючи кожного члена поіменно. Малюнки прикріплюють на дошці.

3. Правила групи.

Пропонується створити правила у тренінговій групі. Ведучий, зокрема, може включити у перелік таку правила:

Брати участь за власного бажання.

Говорити від себе, висловлюватися коротко й аргументовано.

Бути позитивно налаштованими.

Безпідставно нікого не критикувати, поважати думку іншого.

Бути щирими.

Не перебивати, говорити по черзі.

Висловлювати власну думку з кожного питання.

Дотримуватися конфіденційності (зберігати таємницю групи).

4. Вступне слово керівника тренінгу.

Сім'я – своєрідний центр формування особистості дитини, виховання її характеру, волі, громадянської свідомості. Сім'я – це первинне природне середовище, джерело духовної та матеріальної підтримки для дитини.

З-поміж багатьох функцій, які виконує сім'я, найважливіша - виховна. Однак кризові явища, притаманні сучасному українському суспільству, економічні труднощі гальмують адаптацію сім'ї як соціального інституту до нових умов, негативно позначаються на її виховній ролі. Сьогодні сім'я не готова взяти на себе всю відповідальність за соціалізацію дітей. Сім'я не є ізольованим мікросередовищем: багатоканальні зв'язки з'єднують її з суспільством; різноманітні зовнішні чинники впливають на її виховну функцію.

Завдання виховання, які стоять перед школою, не можливо реалізувати без активної допомоги сім'ї. Саме батьки мають виховувати у своїх дітях толерантність, доброту, ввічливість, людяність, чесність, повагу та турботу.

5. Обговорення проблемних ситуацій.

Батькам пропонується висловити свої думки з певних життєвих ситуацій, наприклад:

- дитина розбила вазу і не признається в цьому батькам;
- хлопчики на ігровому майданчику побилися – реакція батьків;
- дитина поцупила гроші, а батьки дізналися і ін.

6. Вправа «Ідеальна людина».

Хоч ми всі знаємо, що ідеальних людей не існує, але ми можемо, щоденно наближатися до ідеалу. Складання правил ідеальної людини.

Ідеальна людина :

- добра,
- чесна,
- справедлива,
- любляча,
- дружна,
- приємна,
- виявляє повагу,
- турботлива та ін. (Пропозиції батьків).

7. Вправа «Добре серце».

Ведучий тренінгу розташовує батьків у формі уявного серця, пропонується батькам по черзі передавати мотузок або клубок ниток, говорячи при цьому компліменти одне одному. Під час гри з'єднується мотузок, який кладеться на підлогу. Потім пропонує поглянути на фігуру і відповісти, що вона їм нагадує, що вони відчувають.

8. Вправа «Галявина доброти»

Учасники діляться на чотири команди, вибирають колір. І склеюють квітку толерантності, пишуть на пелюстках ознаки цих почуттів. З квітів робиться галявина толерантності.

9. Заключна вправа «Побажання по колу».

Учасники тренінгу обмінюються враженнями і найкращими побажаннями.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ БАТЬКІВ

З'явилася зацікавленість у житті і проблемах дитини, будьте щирими пам'ятаючи, що вона незабаром поверне Вам це.

Ваші показні ввічливість і чуйність до оточуючих дитина легко розпізнає, вона швидко навчається неправди та лицемірству.

Поводьтеся з людьми тактовно, будьте терплячими до недоліків інших – це буде для Вашої дитини уроком доброти і людяності.

Не говоріть про людей нешанобливо, погано – дитина виросте і почне так само говорити про Вас.

Поведінка – це моральне мірило людини. Виявляйте шляхетність за будь-яких обставин. Станьте прикладом для своєї дитини.

Додаток Д

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, Репенко Анна Андріївна, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

- не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
- відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
- запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
- не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
- не підроблювати документи;
- не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
- не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки ;
- не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
- не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
- не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
- не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
- не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

03.12.2020
(дата)

(підпис)

Анна Репенко
(ім'я, прізвище)

